

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2021 ТОМ 24 № 4

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2021

Засновники:

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, ГО «Центр соціально-політичних досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886 журналу надано статус фахового видання категорії «Б» з філософських, політичних та соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 8 від 18.03.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:

DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:

Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв, підприємств, організацій, установ та ін. інформації несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються лише за згодою автора та редакції.

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Журба С.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Литвинова Т.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Плохій С.М.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	к.і.н., доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А., Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левшанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

Editorial board

24 (4) 2021

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for public administration
National academy for public administration under the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 8 dated 18.03.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:

Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2021

Kvitka S.A.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.M.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. Phd (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. Phd (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Зміст

Філософія

С. 5

Оксана Плаксина

Велике обнуління сталості глобального суспільного устрою через руйнування соціокультурної ідентифікації

Політологія

С. 22

Олександр Гугнін, Юлія Лисневская

Ріхард Зорге: керівництво разведсети в Японії (1933-1941рр)

С. 31

Євген Ланюк

Технократія як виклик політичній свободі у цифрову епоху

С. 38

Василь Філіпчук, Ігор Петренко, Григорій Постригань

Підходи до оцінки й аналізу політичних ризиків

С. 48

Катерина Федоришина

Криза класичної концепції ліберальної демократії в умовах сучасних викликів

Історія

С. 56

Руслан Рагімлі

Вплив стратегій соціально-культурної інтеграції на життєвої діяльності мігрантів

С. 66

Санубар Ганбарова

Дипломатичне представництво Азербайджанської Демократичної Республіки в Вірменії в 1918-1920-і роки

Філософія

С. 75

Вікторія Добровольська, Світлана Місевич

Проблема ксенофобії в історико-філософському дискурсі

С. 83

Георгій Григоров

Використання засобів масової інформації як інструментів освітнього процесу через навички критичного мислення

Contents

Philosophy

P. 5

Oksana Plaksina

The great zeroing of the sustainability of the global social order through the destruction of socio-cultural identification

Politology

P. 22

Oleksandr Gugnin, Julia Lisnevskaya

Richard Sorge: Leading the Intelligence Network in Japan (1933-1941)

P. 49

Yevhen Laniuk

Technocracy as a challenge to political freedom in the digital age

P. 38

Vasyl Filipchuk, Ihor Petrenko, Hryhorii Postryhan

Approaches to political risk assessment and analysis

P. 48

Kateryna Fedoryshyna

The crisis of the classical concept of liberal democracy in the context of modern challenges

History

P. 56

Ruslan Rahimli

The impact of socio-cultural integration strategies on the life activities of migrants

P. 66

Senuber Ganbarova

Diplomatic Mission of the Azerbaijan Democratic Republic in Armenia in 1918-1920s

Philosophy

P. 75

Viktoriia Dobrovolska, Svitlana Misievych

The problem of xenophobia in historical and philosophical discourse

P. 83

George Grigorov

Using the media as tools for the educational process through critical thinking skills

Оксана Плаксина

ГВУЗ «Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры»

Великое обнуление устойчивости глобального общественного устройства путем разрушения социокультурной идентификации

Цель статьи - углубить знание об обеспечении устойчивости развития общества как системы. Основные методы работы базируются на диалектическом, системном и деятельностном междисциплинарных подходах и включают в себя анализ и синтез, наблюдение, компаративный метод, метод декомпозиции, типологизации, комплиментарности, логический и исторический методы.

Новизна статьи состоит в исследовании корреляции разрушения социокультурной идентификации и беспрецедентного процесса современности – обнуления устойчивости общепланетарного социума, инициированного верхушкой мирового капиталистического класса.

Выводы. Получены новые философские знания о механизмах обеспечения устойчивости общества с учетом новых вызовов, инициированных углублением кризиса капитализма. Получены новые, научно обоснованные результаты: установлена специфика идентификации как процесса и состояния; определены субъект устойчивого развития мирового общества на данном этапе истории и в будущем – человечество в целом, и объект - природоохраняющее функционирование и гармоничное развитие человечества в планетарном масштабе.

Проделанный анализ стратегий супербогатой элиты и социально-политических процессов в США показывает следующее: 1. Разрушение социокультурной идентификации является действенным фронтальным инструментом дестабилизации социальной жизни, устойчивости как отдельных обществ и государств, так и социума вообще. 2. Общесоциальная разбалансированность и ослабление социумной устойчивости, в свою очередь, подпитывают слом социокультурной идентификации. 3. Разрушение социокультурной идентификации выступает одним из проявлений начавшегося великого обнуления устойчивости всемирного общественного устройства. Дан прогноз развертывания основного социального противоречия современности.

Ключевые слова: устойчивое развитие общества, социокультурная идентификация, государство, верхушка мирового капиталистического класса, разрушение социокультурной идентификации, обнуление устойчивости общепланетарного социума, основное социальное противоречие современности

Oksana Plaksina

Prydniprovs'ka State Academy of Civil Engineering and Architecture

The great zeroing of the sustainability of the global social order through the destruction of socio-cultural identification

The aim of the article is to deepen the knowledge about ensuring the sustainability of the society's development as a system. The main methods of work ground on dialectical, systemic and activity-based interdisciplinary approaches and include analysis, synthesis, observation, the method of decomposition, typologization, complementarity, comparative analysis, logical and historical analysis.

The novelty of the article lies in the study of the correlation between the destruction of socio-cultural identification and the unprecedented modern process – the zeroing of the sustainability of the general planetary society initiated by the top of the world capitalist class.

Conclusions. New philosophical knowledge about the mechanisms of ensuring the stability of society has been received, taking into account the new challenges initiated by the deepening crisis of capitalism. New scientifically based results have been received: the specific of identification as a process and state have been discovered; there the subject of the world society's sustainable development at this stage of history and in the future have been defined - humanity as a whole, and the object - the environmental functioning and harmonious development of humanity on a planetary scale.

The analysis of the super-rich elite's strategies and socio-political processes in the United States shows the following: 1. The destruction of socio-cultural identification is an effective frontal tool for the destabilization of social life, for the sustainability of individual societies and states, and society in general. 2. General social imbalance and the diminution of social sustainability, in turn, feed the breakdown of socio-cultural identification. 3. The destruction of socio-cultural identification is one of the demonstrations that the great zeroing of the world social order's sustainability has begun. The main social contradiction of modernity has been revealed and a forecast of its development has been given.

Keywords: sustainable development of society, socio-cultural identification, state, top of the world capitalist class, destruction of socio-cultural identification, zeroing of the sustainability of the general planetary society, main social contradiction of our time

Оксана Плаксіна

ДВНЗ «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»

Велике обнуління сталості глобального суспільного устрою через руйнування соціокультурної ідентифікації

Мета статті - поглибити знання про забезпечення сталості розвитку суспільства як системи. Основні методи роботи базуються на діалектичному, системному і діяльнісному міждисциплінарних підходах і включають в себе аналіз і синтез, спостереження, метод декомпозиції, типологізації, компліментарності, компаративний метод, логічний та історичний методи.

Новизна статті полягає в дослідженні кореляції руйнування соціокультурної ідентифікації і безпрецедентного процесу сучасності – обнуління сталості загальнопланетарного соціуму, ініційованого верхівкою світового капіталістичного класу.

Висновок. Отримано нові філософські знання про механізми забезпечення сталості суспільства з урахуванням нових викликів, ініційованих поглибленням кризи капіталізму. Отримано нові, науково обгрунтовані результати: встановлено специфіку ідентифікації як процесу і стану; визначено суб'єкт сталого розвитку світового суспільства на даному етапі історії і в майбутньому – людство в цілому, і об'єкт - природоохоронне функціонування і гармонійний розвиток людства в планетарному масштабі.

Зроблений аналіз стратегій супербагатої еліти і соціально-політичних процесів в США показує наступне: 1. Руйнування соціокультурної ідентифікації є дієвим фронтальним інструментом дестабілізації соціального життя, сталості як окремих суспільств і держав, так і соціуму взагалі. 2. Загальносоціальна розбалансованість і зменшення соціумної сталості, в свою чергу, підживлюють злам соціокультурної ідентифікації. 3. Руйнування соціокультурної ідентифікації виступає одним із проявів великого обнуління сталості всесвітнього суспільного устрою. Дано прогноз розгортання основного соціального протиріччя сучасності.

Ключові слова: *сталий розвиток суспільства, соціокультурна ідентифікація, держава, верхівка світового капіталістичного класу, руйнування соціокультурної ідентифікації, обнуління сталості загальнопланетарного соціуму, основне соціальне протиріччя сучасності*

Введение

Основою для изучения феномена идентификации заложено в многопрофильных исследованиях коллективной и национальной идентичности (Лісовський, 2020; Палагута, 2017), идентичности и глобализации (Кессиди, 2003), а также социальной идентичности в различных измерениях: политическом (Лавриненко, 2019), гражданском (Палагута, 2019), виртуально-цифровом или сетевом (Deh, & Glodovic, 2018; Lyubiviy, & Samchuk, 2020). Всплеск этих исследований в 90-х годах XX в. обусловила вспышка глобального кризиса идентичности. По словам С. Хантингтона (2005, с. 186), это была попытка многих народов построить новые национальные государства, самоопределившись в расколотых государствах, где проживают значительные группы людей из разных цивилизаций. На этом фундаменте украинские философы приходят к определению социокультурного характера идентификации (Тарасова, 2007), в том числе гражданской (Палагута, 2019, с. 97-98). Тогда же, в конце XX – начале

XXI в., на повестке дня истории, в связи с глобализацией, встала комплексная проблема устойчивости развития общества (Семенюк, 2002; Meadows, Donella, Meadows, Dennis, & Randers, 2004). Ее актуальность зафиксировали постановления правительств, научные программы многих стран и приоритеты Седьмой рамочной программы Европейского Союза (7th Framework Programme, 2007-2013). Отдельные подходы к изучению развития общества и социокультурной идентификации были намечены украинскими и зарубежными учеными в социокультурном аспекте (в межэтнических и межгосударственных отношениях и т. п.). Тем не менее, хотя многие авторы не отрицают взаимодействия устойчивого развития общества и его социокультурной идентификации как целого, однако, они и не фокусируются на этой проблеме. Более того, в жизни разрушение социокультурной идентификации и ослабление, снижение общепланетарной социумной устойчивости пересекаются, сопряжены, но на настоящий момент их связь не исследована. Поэтому,

данное исследование является актуальным и его цель – углубить знание об обеспечении устойчивости развития общества как системы.

Достижение цели потребовало решения следующих задач: 1) определить содержание феномена «устойчивое развитие общества», 2) охарактеризовать современное социальное устройство в глобальном масштабе, 3) выявить специфику идентификации как процесса и состояния, 4) верифицировать гипотезу о взаимодействии устойчивого развития общества и социокультурной идентификации и о взаимодействии разрушения социокультурной идентификации и социальной неустойчивости. Основные методы работы базируются на диалектическом, системном и деятельностном междисциплинарных подходах, и включают в себя анализ, синтез, наблюдение, метод декомпозиции, типологизации, комплиментарности, компаративный, логический и исторический методы.

Результаты исследования

Общество является сложно-организованной и эволюционирующей системой. В чем суть устойчивого развития такого типа систем? В. Андрущенко (2006) считает, что устойчивое развитие представляет собой синтез социальной и природной формы развития, «систему коэволюции общества и природы», и называет такие его составляющие (сгруппированы по порядку мной. - О.П.): 1) это «управляемое развитие общества» «при соблюдении баланса между хозяйственной деятельностью человека и окружающей природной средой»; 2) социальной системе присуща рефлексивность – «механизм двусторонней обратной связи между мышлением и реальностью»; 3) это «регулируемое развитие: целенаправленный контроль над происходящими изменениями, прогнозирование и компенсация наиболее опасных неустойчивостей и диспропорций развития»; 4) политические ограничения и человеческий эгоизм противодействуют сознательной регуляции развития. Есть определения устойчивого развития общества иных авторов – Э. Семенюка и А. Федотова (2002, с. 30) и др.

Современное мировое устройство социума

Что же оно собой представляет, какова его суть? Это устройство составляет совокупность разнообразных государств. Понятие «государство» имеет два основных значения: 1) комплекс органов власти, действующих на определенной территории, 2) население, которое организовано в определенное конкретное общество и проживает на этой территории. Укажем классические признаки государства, их фиксирует большинство источников. 1. Публичная власть: не совпадающая с народом и стоящая над ним, народ – объект власти. У нее имеется специальный аппарат управления и принуждения: налоги с населения, армия, полиция, суд. 2. Территория, на которой действует юрисдикция данного государства – право производить суд. 3. Система права — совокупность обязательных норм, их соблюдение обеспечивается органами власти. Еще весомыми характеристиками государства являются универсальность, всеохватываемость и суверенитет. Первые две означают власть над всеми людьми, населяющими определенную территорию, а не власть одного человека над другим или власть отдельного человека или группы лиц над другой группой лиц (Шинкарук, 2002, с. 150) и официальную репрезентацию общества государством, только оно выступает от имени данного общества и, как таковое, признается иными государствами. Суверенитет состоит в том, что государственная власть является высшей и самостоятельной: над суверенной властью государства не стоит никакая иная власть, способная подчинить его себе или воспрепятствовать ему в реализации его воли. Государство обеспечивает и защищает права своих граждан, а также других лиц, пребывающих на его территории (Андрущенко, И., Вусатюк, Линецкий, Шуба, 2006, с. 198). Уважение суверенитета является основным принципом международного права, закрепленным Уставом ООН.

По своему происхождению государство – продукт непримиримости классовых противоречий. Однако, этот момент не стоит абсолютизировать и игнорировать другие составляющие государства. Основными внутренними функциями государства выступают: «1) содействие развитию экономики; 2) поддержание безопасности

окружающей среды; 3) социальная защита тех слоев общества, которые в этом нуждаются (безработных, инвалидов, пенсионеров); 4) создание системы здравоохранения; 5) поддержание системы образования; 6) содействие научно-техническому прогрессу; 7) обеспечение правопорядка, защита прав и свобод человека» (Андрущенко, И., Вусатюк, Линецкий, & Шуба, 2006, с. 198). Внешние функции государства реализуют его интересы и цели на международной арене; ключевые среди них: гарантия национальной безопасности, отстаивание государственных интересов в международных отношениях, развитие взаимовыгодного сотрудничества, участие в решении глобальных проблем.

Итак, в отличие от ранних этапов истории, современное государство выполняет исключительный и необходимый объем деятельности по управлению, распоряжается ресурсами общества и регулирует его жизнедеятельность. В государстве концентрируется весь комплекс экономических, социальных, политических и культурно-духовных интересов различных социальных групп, противоречий, возникающих между ними, и средств их преодоления и согласования (Таран, Зотов, & Резанова, 2009, с. 95). Таким образом, государство концентрирует в себе чрезвычайно мощную социальную силу. Укажем, что государство и представляемое им общество в определенной мере слитны = «проросли», взаимопроникают друг в друга по ряду аспектов, их взаимовлияние многопланово. В то же время государство есть феномен, тесно связанный с определенным конкретно-историческим обществом, индивидуально-отличным и отдельным от других себе подобных: Австрия, Мексика, Норвегия, Пакистан, Украина, Франция и т.д., ныне в мире насчитывается чуть менее 200 государств. И каждое государство охватывает как раз ДАННОЕ ОБЩЕСТВО, а не какое-то иное; упорядочивает интересы составляющих именно ЭТО ОБЩЕСТВО индивидов и социальных групп; организует развертывание именно ЕГО социальной субъектности; выверяет траекторию и направляет именно ЕГО движение в ходе истории.

Отметим, что во второй половине XX

в. впервые в истории человечества были разработаны футурологические прогнозы и сценарии (Meadows, Donella, Meadows, Dennis, & Randers, 2004) с моделируемыми параметрами устойчивости-неустойчивости общества, например, количественные индексы у А. Федотова. Но это лишь начальная ступень пути, есть концепции устойчивого развития отдельных стран, в частности, Украины: проект 1997 г., 2000 г. и др. При этом, устойчивое развитие общества не исчерпывается экоэволюционными слагаемыми в качестве целей жизни, собственно социальные составляющие, такие как преодоление социально-экономического, политического и правового угнетения, вражды в национально-этнических, межкультурных и религиозных отношениях, физического и духовно-нравственного нездоровья и др., не должны выпадать из поля зрения. Некоторые из перечисленных реалий уже вошли в разработки ученых по устойчивому развитию общества, таких как А. Федотов, В. Андрущенко, Д. Медоуз, другие реалии еще не учтены.

По нашему мнению, представляется важным для дальнейшей разработки учесть момент, прежде находящийся «в тени» - «аксиологичность общественного прогресса» (П. Штомпка) и «целенаправляемость» устойчивого развития общества сквозь определенную призму духовных ценностей (Плаксина, 2009).

Идентификация как процесс и состояние
Духовные ценности, в том числе этические основы культуры, складываются в ходе социокультурной идентификации. В философских словарях идентификация традиционно объясняется как уподобление, отождествление, установление совпадения объектов (Идентификация, 2004. А. А. Ивин). По нашему мнению, суть идентификации как процесса представляет самоорганизованное само-определение субъекта (личности, социальной общности и др.), выступающего, по Н. Тарасовой (2007) «динамическим процессом достижения системной многоуровневой целостности индивида и социальных общностей, объединением разных аспектов общественного и персонального целого». Она основана «на

системной общности и на универсальном, которое противостоит системным отчуждениям, дифференциациям, а также на автономизации, дискретности и сегментации целого». Именно баланс между аспектами и тенденциями является главным механизмом идентификации (с.82), а его системно-динамической особенностью – «достижение духовной общности без попыток унификации» (с.97), результируется она в идентичности как состоянии «системной интегративно взаимосвязанной синтезной целостности» (с.81) с содержательной общностью и балансом компонентов.

Идентичность в постклассической философии. Корреляция идентификации с устойчивым развитием общества

Коррелируют ли социокультурная идентификация и устойчивость развития современного общества? Обратимся к постклассическим авторам. Одна оценка - мыслителей постмодернизма, в частности, Ж. Бодрийара, многопланово указывает на деструкцию идентичности, свойственную нынешнему социуму и человеку вследствие СИМУЛЯЦИИ как атрибута существования. Она тотально ставит под сомнение различие между реальным и воображаемым, истинным и порочным (Бодрийар, 2004, с. 8), сознательным и бессознательным, аутентичным и искусственным, так что идентичность всех социокультурных сторон системы растворяется как изжившая себя. В поле симуляции этнические, властные и иные социальные структуры и области утрачивают свою идентичность, полагаются на чистую форму, лишённую смысла, глубины, энергии, репрезентации (Бодрийар, 2004, с. 37). В другой работе Ж. Бодрийар (2000)] открыто провозглашает и активно обосновывает «конец социального». В таких условиях идентичность человека – не подобие ни к чему, не тождественность, а идентичность форме, лишённой содержания, а, значит, тождественность того, что исчезает – гиперидентичность. Ее можно назвать «идентичностью наизнанку», негативно «заряженной» вследствие потери специфичности: это «плагиат» относительно содержания «Я», умозрительная перепись реальной сущности «самого», привидение целостности. Культурное расщепление, лишение личного пространства деятельности

(Бодрийар, 2004, с. 93), «красота каркаса и поражение внутреннего пространства» (Бодрийар, 2004, с. 96). Вот каковы, по Ж. Бодрийару, общественные взаимоотношения и сущность «Я», переживающего нецелостность, бессвязность формы и содержания, своеобразное омертвление.

Другой автор – постструктуралист Ю. Кристева – психоаналитически изучает «патологическую» идентичность. Она ставит вопрос о том, какие репрезентации конституируют внутреннюю жизнь человека постсовременности. Оказывается, что это – идентичность психически-нездорового человека, с «ампутированной субъективностью», живущего в стрессе, нарциссически сосредоточенного на себе, на телесном (не моральном) страдании, вдохновленном низкими и обесцененными целями, обезображенными безграничным наслаждением. Это идентичность человека, живущего в раздробленном времени и пространстве, Ю. Кристева (1998) называет его «амфибией» без сексуальной, субъективной и моральной идентификаций (с.257), «предельным существом», «случайностью и самообманом».

Каково поведение людей с характеристиками из зарисовки Ж. Бодрийара и Ю. Кристевой? Ученые обозначают его термином «девиантное поведение», которое четко проявляется и разрушает сбалансированность развития общества. Опасность его для устойчивости социума и подрыв основ самой социальности серьезны и отражены в научных публикациях. Так, ученые Института социально - политических исследований Российской Академии Наук в ходе анализа стабильности общества разработали систему из 22-х предельно критических показателей его развития (Локосов, 1998, с. 89-90). Если социальная система превысила их численный порог и нормализации нет, то она переживает социальный кризис, социальный взрыв и деструкцию. Показательно то, что в состав этих индикаторов вошли четыре индикатора из области девиантного поведения, каждый с четким числовым значением: уровень распространенности психической патологии на 1000 человек, число суицидов на 100 тыс. населения, уровень потребления алкоголя и уровень преступности (количество

преступлений на 100 тыс. населения). Они влекут за собой разрушение личности, фрустрацию массового сознания, физическую деградацию населения и криминализацию общественных отношений (Локосов, 1998, с. 90).

Как видим, деструкция социокультурной идентификации или деидентификация личности (микроуровень) и отдельных социальных групп (мезоуровень), например, маргинализация, т.е. утрата, неспособность к самоопределению, чреватые неустойчивостью их развития и общества в целом. Реализация же идентификации индивида и социальных общностей является залогом их устойчивости как социальных субъектов и необходимой предпосылкой для устойчивости развития современного общества как целого. Учтем и то обстоятельство, что устойчивое развитие общества отстает от интересов не только сегодняшнего, но и будущих поколений людей, т.е. целого человечества, формирующейся новой социальной общности. Поэтому именно оно, а не отдельная группа (элита, транснациональные корпорации или ТНК и т.п.), выступает субъектом устойчивого развития планетарного социума на данном этапе истории и в будущем, его же объектом является природоохраняющее функционирование и гармоничное развитие человечества в планетарном масштабе.

Разрушение социокультурной идентификации на макроуровне

Между тем, системное разрушение социокультурной идентификации на макроуровне, обострившееся в 2020 г., продемонстрировали социально-политические процессы в США. Прошедшие в ноябре 2020 г. выборы президента в США представляли борьбу двух политических капиталистических сил: с одной стороны – Джоозеф Байден, партия демократов, финансовый капитал («ультраглобалисты»), и, с другой стороны, Дональд Трамп, партия республиканцев, промышленный капитал, («умеренные глобалисты»). Цель каждой силы – борьба за власть и погоня за прибылью. Ради нее борющиеся стороны идут на конфронтацию, используя все методы, в том числе, разрушение социокультурной идентификации американского народа, что оборачивается нарушением устойчивости всего американского общества, т.е. выход уже

на макроуровень. Об этом свидетельствуют события 6 января 2021 г. – захват здания Конгресса США на Капитолийском холме в Вашингтоне. Напомним: 3 ноября 2020 г. Дж. Байден победил на президентских выборах в США действующего президента Д. Трампа. 6 января 2021 г. толпа протестующих, поддерживающих попытки Д. Трампа отменить результат президентских выборов 2020 г., вошла в Капитолий США. Пройдя в здание, они нанесли ему ущерб и на несколько часов заняли его. Это проникновение привело к эвакуации и закрытию Капитолия, а также сорвало совместную сессию Конгресса по подсчету голосов выборщиков и официальному оформлению победы Дж. Байдена на выборах. Расследовать события стало ФБР (Захват Капитолия, 2021).

Все это вызвало любопытную реакцию – социальные доносы. Американцы стали «сдавать» своих сограждан в руки ФБР, и оно официально поблагодарило друзей и родственников подозреваемых за помощь. Так, восемнадцатилетний Джексон Реффит рассказывает во многих интервью, как и зачем сдал ФБР своего отца: «... это был мой моральный долг. То, что на мой взгляд, защитило не только мою семью, но и самого отца». Молодой человек утверждает, что его мать и две сестры «понятия не имели о том, что он сделал», пока не увидели интервью на телеканале CNN, которое 23 января 2021 г. он дал ведущему Крису Куомо. В этом интервью Реффитт-младший подробно рассказал о своем поступке: «Мне казалось, что так надо поступить. Я бы хотел попросить у него прощения, но я также считаю, что все сделал правильно». В ответ на вопрос ведущего, повторил бы он свой поступок, Джексон ответил: «Да, безусловно». Теперь он собирает деньги на случай, если выгонят из дома, и американцы уже пожертвовали 140 тыс. долларов. Этого хватит на обучение в колледже.

В январе же 2021 г. американские СМИ и пользователи соцсетей узнали об истории восемнадцатилетней Хелены Дьюк из Массачусетса. Она узнала свою мать Терезу Дьюк на видео с потасовкой в окрестностях Капитолия. Хелена ретвитнула это видео, добавив к нему подпись: «Привет, мама, помнишь, ты сказала мне, чтобы я не ходила на акции BLM, потому что все

может закончиться насилием... Это ты?» Позже Хелена добавила, что ее саму уже выгоняли из семьи за либеральные взгляды. Пользователи соцсетей начали сбор денег, чтобы она тоже смогла оплатить свое обучение в колледже. «Я помню твиты ФБР, в которых говорилось, что любой, кто знает что-нибудь о людях, которые были в Капитолии, или что-то подобное, называл их имена, - объясняла Хелена свое решение. — После долгих размышлений я решила, что это действительно правильный поступок» (18-летний Американец, 2021).

Случаи Дж. Реффита и Х. Дьюк не единичны; на участников захвата Капитолия продолжали заявлять: на кого – дети, на иных – супруги, в том числе бывшие, на других – знакомые, с вpletением наживы, мести. За три недели в США количество подозреваемых в захвате Капитолия 6 января 2021 г. уже достигло 400 человек и продолжает расти. Правоохранители уже предъявили обвинения 150 участникам событий и арестовали их (Крамар, 2021)

Социальные доносы выразили глубокую девальвацию семьи как краеугольной ценности любого общества, поругание семьи как ценности. А где же просто мораль, неприемлемость предательства? Тоже растоптаны. Сделаем акцент: это тревожный сигнал и проявление разрушения социокультурной идентификации американского народа.

Конфликты на расовой и этнической почве также разрушают социокультурную идентификацию американского народа. Например, всплеск движения «Жизни черных имеют значение» (Black Lives Matter, BLM) в 2020 г., прозвучавшего на всю планету демонстрациями протеста после смерти афроамериканца Дж. Флойда; он погиб от рук полицейских при задержании. Отметим, что педалирование этнического идет вразрез с жизненными идеалами жителей США – «американской мечтой» и перечеркивает, подрывает составляющие ее духовные ценности. Ядро «американской мечты» составляет идеал свободы или возможностей, сформулированный «отцами-основателями» США. Национальный этнос США, в котором свобода включает обещание процветания и успеха для каждого, базируется на идеях Декларации независимости США о том,

что люди созданы равными и наделены их Творцом «определёнными неотчуждаемыми правами», включая «жизнь, свободу и стремление к счастью» (Declaration of Independence, 1776). Еще один атрибут «американской мечты» - понятие «self-made man» – человека, самостоятельно упорным трудом добившегося успеха в жизни. Компонентами «американской мечты» являются также идеал равенства всех перед законом вне зависимости от этнического происхождения и социального положения, и почитание общих для всех американцев символов, образов и героев.

Сопоставим вышеперечисленные идеалы и сущность движения BLM, для чего обратимся к его программе под названием «Будущее черных жизней: политические требования власти, свободы и справедливости» (A Vision For Black Lives, 2016), обсуждавшейся в различных СМИ. В ней шесть основных целей и сорок приоритетов /здесь и далее выделено мной, перевод с англ. мой. – О.П./.

Целями являются: «1. Остановить войну против чернокожих. 2. Добиться компенсации за ущерб, как прошлый, так и нынешний. 3. Прекратить инвестиции в учреждения, которые наказывают, сажают в тюрьму и причиняют иной вред чернокожим. Вместо этого деньги должны вкладываться в образование, здоровье и безопасность чернокожих. 4. Экономическая справедливость для всех и восстановление экономики для обеспечения коллективной собственности наших сообществ. 5. Законы, институты и политические меры, которые влияют на чернокожих напрямую, должны контролировать сами чернокожие. 6. Независимая черная политическая власть и черное самоопределение во всех сферах жизни общества» (A Vision For Black Lives, p. 6, 8, 10, 12, 14, 15). Цели детализируются в приоритетах, рассмотрим ряд из них. Пункт 4.2. обязывает государство предоставить всем «обездоленным чернокожим» хорошо оплачиваемую работу. По пункту 4.3 все права собственности на земельные участки должны быть отменены и «перераспределены». Т.е. право собственности попирается, грубо нарушено. Компаниям, которые принадлежат чернокожим, полагается поддержка. Пункт 4.5 отстаивает роспуск банков и замену их «черными банками». Вводится коллективная

собственность (пункт 5.1). К чему приводят упразднение права собственности для белых и передача их земли чернокожим, известно на примере Зимбабве: экономический спад и высокий уровень жестокости в обществе, одним словом говоря, апартеид.

Что тут сказать? Сторонники BLM добиваются не равноправия, а «черной власти». Люди белой расы обязаны страдать за грехи предков, что изложено в требовании о компенсации за «прошлый и нынешний» ущерб (см. цель № 2). Причем, тема репараций всерьез обсуждается ведущими международными институтами — ООН и Европарламент, их поддерживает почти вся верхушка Демократической партии США. Венчает список целей BLM цель № 6, провозглашающая: «Независимая черная политическая власть и черное самоопределение во всех сферах жизни общества». А людям с иными цветами кожи какие-то власть и права полагаются или это риторический вопрос?

Радикален пункт 3.2: «Ретроактивная декриминализация, немедленное освобождение и списание всех преступлений, связанных с наркотиками и проституцией», он вызывает тревогу и неприятие законопослушными гражданами любой страны. По меньшей мере, он требует дополнительных пояснений, а в данном виде он подрывает и уничтожает социальный организм, который станет воплощать его в жизнь. Данный пункт предваряется развернутой формулировкой цели № 3: «Мы хотим инвестиций в черные общины, определяемые черными общинами, и избавления от эксплуататорских сил, включая тюрьмы, ... полицию...». На этом фоне, ряд активистов BLM призывают к убийству полицейских, что остается безнаказанным. Хотя, политкорректные СМИ представляют демонстрации BLM мирными и справедливыми, многочисленными видеоролики на YouTube дают иную картину — разгул насилия: банды афроамериканцев избивают до полусмерти белых женщин в возрасте. Мародерство, грабежи, вандализм. Если же ликвидируют полицию, американцы возьмутся за оружие, что результируется в кровавом побоище.

На волне движения BLM в США сносят монументы и памятники. Часть из

них разрушают вандалы, ряд памятников убирают по распоряжению властей. Памятники каким историческим личностям попали под удар? Христофор Колумб, Теодор Рузвельт, Джордж Вашингтон, Улисс Грант, Роберт Ли, Томас Джефферсон, Джефферсон Дэвис и другие на том основании, что они якобы связаны с историей рабства (Кому в США сносят памятники? 2021). Итак, BLM, будучи замешанным на расовой дискриминации, аннулировало, растоптало составляющие «американскую мечту» духовные ценности, вплоть до общих для американцев символов, образов и героев. Оно сеет насилие, хаос и апартеид и уже нанесло ущерб социокультурной идентификации американского народа, обострило конфликтность и умножило дестабилизацию общества США.

Выражением солидарности с движением BLM стал жест преклонения одного или обеих колен, распространившийся на разные сферы жизни. Так, в спорте он стал «яблоком раздора»: в 2020 г. на открытии сезона «Формулы — 1» четырнадцать гонщиков преклонили колени, шестеро отказались. Но одно дело — поведение спортсменов или артистов, и совсем иное дело — представителей правопорядка. Полиция неоднократно стояла и продолжает становиться на колени в США, и не только, перед чернокожими людьми, недавними погромщиками = правонарушителями, зрелище симптоматичное (в разговорной лексике — «флойдобесие»). Налицо то, что государство не справляется с управлением. Как с этим быть?

«Перезагрузка»: проект пост-пандемического мироустройства

Аккуратный по форме и четкий по сути ответ на вопрос дают К. Шваб и Т. Маллере (Klaus Schwab, Thierry Malleret) в книге «COVID-19: The Great Reset»: «Если демократия и глобализация будут расширяться, то национальному государству места не останется» (Schwab, Malleret, 2020, p. 82). Прежде чем прояснять эту фразу, сфокусируемся на названии произведения. Нам представляется, что общепринятый перевод этой работы как «COVID-19: Великая перезагрузка» некорректен. Перезагрузка со смысловым оттенком «загрузить заново» (идет ассоциация с

компьютером, смартфоном и т.п.), – это, по-русски, «перезапуск устройства» и передается английским «restart». У «reset» же смысловый оттенок иной – «сброс» («нажать на сброс») и переформатирование, дословно, «смена формата» (опять ассоциация, привязка к техническому устройству). Казалось бы, какая разница? Но, если берем социальный организм или систему, то они не «перезапускаются» подобно технике. А «смена формата» им не чужда, она называется трансформацией и бывает менее или более радикальной (= революция). Сворачивается трансформация не одновременно и легко, а с применением усилий по изменению прежнего «формата» устройства или социальной системы; последние же сопротивляются, противодействуют трансформированию своей устойчивостью. Для осуществления трансформации необходимо эту устойчивость перебороть, свести к минимуму, к нулю. С учетом этого, но главное, из-за сути предлагаемых реформ в указанной выше книге, «reset» в ее названии следует перевести термином «обнуление».

Эту книгу презентовал в конце 2020 г. на Давосском форуме К. Шваб. Ядро ее составляет идея «перезагрузки мира», ключевым фактором и «спусковым крючком» которой объявлена эпидемия коронавируса; знаменующая «...собой крутой поворот нашей глобальной траектории. Мира, каким мы его знали в первые месяцы 2020 года, больше нет – он рассыпался на фоне пандемии». А также: «Формируется «новая нормальность», радикально отличная от той, которую мы понемногу оставим позади. Многие наши убеждения, как может или должен выглядеть мир, разрушатся» (Schwab, Malleret, 2020, p. 10, 11).

Как видно из приведенных положений, мир больше не будет прежним. Что же будет и что делать? Об этом в книге говорится так: «Акционерная стоимость станет второстепенным фактором, выдвигающим на первый план примат капитализма заинтересованных сторон» («Shareholder value will become a secondary consideration, bringing to the fore the primacy of stakeholder capitalism»). «Компании также будут нести ответственность за социальные и экологические проблемы, в решении которых они... станут частью решения. В качестве

дополнения, правительства будут поощрять государственно-частное партнерство, чтобы частные компании активнее участвовали в смягчении глобальных рисков» (Schwab, Malleret, 2020, p. 47). Данная декларация о компаниях требует мало-мальски прицельного анализа, его провел публицист С. Знаменский (2021). Он начал с вопроса об участии во всем этом частных компаний «... только в качестве кого – государственного регулятора?» и подытожил: «Неужто ... транснациональный бизнес станет олицетворять собой государство? Нет, мы, конечно, привыкли к тому, что крупные корпорации, пряча свои деньги от налогов в офшорах, делают государства слабыми, но чтоб бизнес стал государством – это уже перебор. Кто ж с них налоги будет собирать?» (А 4.)

Тем временем, процесс пошел, есть первые сдвиги в тех же США. Агентство «Associated Press» 4.02.2021 дало сообщение под названием «Законопроект Невады позволит технологическим компаниям создавать правительства» (Nevada bill, 2021). Детальнее: «Губернатор-демократ Стив Сисолак объявил о плане создания так называемых инновационных зон в Неваде, чтобы дать толчок развитию экономики штата за счет привлечения технологических компаний, сообщил в среду журнал Las Vegas Review-Journal. Зоны позволят компаниям с большими земельными участками формировать правительства с такими же полномочиями, что и округа, включая возможность взимать налоги, формировать школьные округа, суды и предоставлять государственные услуги. Изначально зоны будут действовать под надзором округов, в которых они расположены, но в итоге возьмут на себя обязанности округов и станут независимыми правительственными органами. Итак, перед нами стоящие на старте демонтаж и эрозия, подавление государства. Пока что на уровне штата Невада, в масштабе лишь части страны США.

Однако, вернемся к труду К. Шваба и Т. Маллере. Чтобы полнее представить проектируемое ими постпандемическое мироустройство, завершим прояснение роли государства, отведенной в нем этими авторами. Хотя в книге в адрес государств

сделан реверанс: «... перед лицом такого вакуума в глобальном управлении только национальные государства являются достаточно сплоченными, чтобы быть способными принимать коллективные решения»; вывод сформулирован не в пользу государств: «но эта модель не работает в случае мировых рисков, которые требуют согласованных глобальных решений». Далее логично включается лейтмотив произведения о нагнетании угрозы опасности мира с неисправленными глобальными институтами («If we do not improve the functioning and legitimacy of our global institutions, the world will soon become unmanageable and very dangerous. There cannot be a lasting recovery without a global strategic framework of governance»), дословно «...без глобальных стратегических рамок управления не может быть прочного восстановления», и провозглашается: «Глобальная координация станет еще более необходимой после эпидемиологического кризиса, ибо невысказано, чтобы глобальная экономика могла «перезагрузиться» без устойчивого международного сотрудничества» (Schwab, Malleret, 2020, p. 87).

Глобальное управление и претенденты на его реализацию

О каком именно «глобальном управлении» идет речь? Кто его субъект или субъекты? Ими является не любая и не всякая социальная единица – личности и социальные общности, но имеющие крупную экономическую мощь и силу, сравнимую, а лучше, превосходящую отдельные государства. В первом приближении претендентами на эту роль видятся США с амбициями мирового гегемона, Бильдербергский клуб, «Давосский клуб миллиардеров». Есть и совсем молодой субъект, он возник и заявил о себе в последние три года – это международная некоммерческая организация «Коалиция за инклюзивный капитализм» (Coalition for Inclusive Capitalism, CIC, 2018) и «Совет по инклюзивному капитализму с Ватиканом» (The Council for Inclusive Capitalism with The Vatican, CICV) (The Council for Inclusive Capitalism with The Vatican, CICV, 2020). Первая из них создана по инициативе Линн Форестер де Ротшильд (Lynn Forester

de Rothschild); она же и Папа Римский Франциск выступают ключевыми фигурами во второй организации.

На сайте CIC указаны вошедшие в Коалицию компании: DowDuPont, Johnson & Johnson, Nestlé, PepsiCo, Unilever и др. и крупнейшие мировые финансовые холдинги, осуществляющие трастовое управление активами: Amundi Asset Management, Barings, BlackRock, JPMorgan Asset & Wealth Management, Schroders, State Street Global Advisors, Vanguard и др.

На сайте же CICV приведены 33 организации-партнёра.

Руководит «Советом по инклюзивному капитализму с Ватиканом» официальный орган - группа «хранителей» или «стражей» в составе 27 влиятельных людей. PR Newswire называет их «некоторыми из крупнейших мировых лидеров в области инвестиций и бизнеса» и сообщает о начале 8 декабря 2020 г. «нового исторического партнерства» между этими лидерами и Ватиканом (The Council for Inclusive Capitalism with the Vatican, 2021). В группу стражей вошли: Линн Форестер де Ротшильд, исполнительный председатель Dupont Эдвард Брин, председатель и главный исполнительный директор Johnson & Johnson Алекс Горски, президент и главный исполнительный директор State Street Corporation П. О'Хэнли, генеральные директора корпораций Visa, Mastercard, Bank of America, British Petroleum, президент Фонда Форда Даррен Уокер, президент Фонда Рокфеллера Раджив Шах, а также банкир и специальный посланник ООН по климату и финансам Марк Карни и др. Слагаемые «Коалиции...» и «стражей» при «Совете... с Ватиканом» отличает общая черта: они представляют ТНК с активами на сумму более 10,5 трлн долларов США, компании с рыночной капитализацией более 2,1 трлн долларов США.

В релизе также сказано об объекте и масштабе деятельности «стражей» и «Совета...»: «Это событие означает безотлагательную необходимость объединения моральных и рыночных императивов для преобразования капитализма в мощную силу на благо человечества <...> Совет приглашает крупный и малый бизнес ... для построения более справедливого, инклюзивного и

устойчивого экономического фундамента для мира». Папа Франциск в обращении к «стражам» лично указал на необходимость срочно «создать экономическую систему, которая является справедливой, заслуживающей доверия и способной решать самые серьезные вопросы, которые стоят перед человечеством и нашей планетой». Мы видим, что согласно процитированному выше, объектом деятельности избрано – ни много, ни мало – все человечество, масштаб действий – общемировой, планетарный (= глобальный). О том, какими же видами деятельности займутся «Совет...» и «стражи» при нем, сообщает издание NBC News: «Основание Совета, возглавляемое управляющим партнером Inclusive Capital Partners Линн Форестер де Ротшильд, свидетельствует о совместных усилиях в области экологических, социальных и управленческих практик, уже существующих в экономической среде» (Філатова, 2020).

Итак, ясность о глобальном управлении как гаранте и двигателе «перезагрузки» социума после «пандемии», об объекте и субъекте этого управления достигнута. По словам В. Катасонова, с которым мы солидарны, «... создание мировым капиталом «глобального альянса» – это ещё одна дымовая завеса, призванная произвести «великую перестройку», которая утвердит господство сверхбогатых над планетой». Им мало сверхприбыли, подавай общемировое господство!

OXFAM о росте неравенства в современном мире

Интересно, как изменилось материальное положение сверхбогатых в ходе нынешней «пандемии». Британское агентство OXFAM опубликовало отчет о неравенстве в мире «The Inequality Virus» («Вирус неравенства») (2021). Оно оказалось рекордным за более чем сто лет наблюдений. С начала пандемии «... по данным Forbes, состояние 10 богатейших людей по состоянию на 31 декабря 2020 г. с 18 марта 2020 г. выросло на 540 млрд долларов. В 10 богатейших людей вошли: Джефф Безос, Илон Маск, Бернар Арно и семья, Билл Гейтс, Марк Цукерберг, Ларри Эллисон, Уоррен Баффет, Чжун Шаньшань, Ларри Пейдж и Мукеш Амбани (Jeff Bezos, Elon Musk, Bernard Arnault and family, Bill Gates, Mark Zuckerberg, Larry

Ellison, Warren Buffett, Zhong Shanshan, Larry Page, and Mukesh Ambani). Этой суммы денег более чем достаточно, чтобы заплатить за вакцину для всех и не дать никому на Земле оказаться в нищете из-за вируса (Mega-rich recoup COVID-losses, 2021).

Отчет OXFAM «прорывен» и актуален тем, что показывает: извращенная экономическая система («rigged economic system») позволяет супербогатым элитам накапливать богатство в разгар наихудшей рецессии со времен Великой депрессии, в то время как миллиарды людей из всех сил пытаются свести концы с концами. Этот отчет имеет широкий резонанс, проявившийся в большом количестве вопросов от мировой общественности. Из десяти часто задаваемых вопросов приведем три с ответами OXFAM на них.

«Какова связь между богатством, неравенством и бедностью?» Ответ: «Наша глубоко несправедливая экономика обогащает и без того богатое меньшинство за счет миллионов бедных людей. За последние 40 лет 1% богатейшего населения мира получил больше доходов от экономического роста, чем беднейшая половина человечества вместе взятая. Это неравенство подпитывает бедность. Если бы доходы от экономической деятельности распределялись более равномерно, если бы правительства вкладывали средства в здравоохранение и образование, а не сокращали налоги богатых людей и корпораций, если бы компании отдавали приоритет прожиточному минимуму рабочих, а не чрезмерным выплатам для акционеров, если бы доступ к лекарствам и вакцине были приоритетнее прав интеллектуальной собственности и прибылей большой фармацевтики, то бедность могла быть ликвидирована много лет назад».

«Почему OXFAM критикует миллиардеров и корпорации за их успех и получение прибыли?» Ответ: «Проблема не в зарабатывании денег, а в чрезмерной прибыли и огромном богатстве. Это симптомы сломанной экономической системы, которая приносит пользу меньшинству людей за счет всех остальных. Возьмите фармацевтику. Правительство США инвестировало 1 млрд долларов из денег налогоплательщиков США в Moderna для разработки вакцины

COVID-19. Несмотря на то, что к концу года у компании есть возможность поставлять вакцины только для менее чем 7% населения мира, она отказывается делиться технологиями и ноу-хау, которые позволили бы другим производителям производить их. Moderna также продала все вакцины, которые они будут производить в этом году, богатым странам по высокой цене, ничего не оставив развивающимся странам, что очень обогатило владельцев Moderna. Это как раз тот экономический провал, который ведет к крайнему неравенству».

«Почему OXFAM критикует таких богатых людей, как Карлос Слим, Джефф Безос, Марк Цукерберг, которые пожертвовали миллионы на исследование вакцин, поддержку больниц и помощь тем, кто страдает во время кризиса COVID-19?» Ответ: «Следует поздравить людей, использующих свои деньги, чтобы помочь другим. Однако благотворительность не заменяет оплачиваемую состоятельными людьми и богатыми компаниями справедливую долю налогов, и не оправдывает использование ими своей власти и связей для лоббирования несправедливых преимуществ перед другими. Например, корпоративная благотворительность в США составляет менее 20 млрд долларов в год, а уклонение от уплаты корпоративных налогов в 2017 г. – примерно 135 млрд долларов» (10 Brilliant Questions, 2021).

У OXFAM есть собственные предложения по восстановлению социума, в том числе экономики, после пандемии. В них упор сделан отнюдь не на глобальное управление «избранными» транснациональными корпорациями общепланетарным человечеством, а на более справедливую экономику: «мир без эксплуатации и с гарантированными доходами», «... в котором человеческая экономика заботится о людях» и «... самые богатые платят свою справедливую долю налогов». детальнее они представлены в «пяти шагах» (The Inequality Virus, 2021, p. 47-52). OXFAM настаивает на том, что «прогрессивное налогообложение самых богатых членов общества является краеугольным камнем любого справедливого выхода из кризиса». Во всем этом велика роль государств и возглавляющих их правительств. Так, « ... временный

налог на сверхприбыль, вносимый 32-мя глобальными корпорациями, которые больше всего выиграли во время пандемии, мог бы собрать 104 млрд долларов в 2020 г. Этого достаточно для пособий по безработице для всех работников и финансовой поддержки для всех детей и пожилых людей из стран с низким и средним уровнем дохода» [38, p. 19]. Аргентина показала положительный пример, «введя временный налог на благосостояние солидарности, который может принести более 3 миллиардов долларов на оплату мер реагирования на COVID-19 и помощь бедным, а также малому и среднему бизнесу» (10 Brilliant Questions, 2021).

Заметим и проакцентуем, что именно государства способны быть антиподом и ограничителем сверхбогатых элит с их ТНК в аспекте налогообложения, а в аспекте суверенитета – антиподом глобальному управлению и власти над целым человечеством, захватить которые вознамерились эти ТНК и супербогатая элита.

Обнуление устойчивости социума в результате захвата глобальной власти супербогатой элитой

У данной «элиты» есть совокупность стратегий (задач) по сохранению своих позиций (как минимум, а в лучшем случае – умножению богатства и власти), что объемно-системно изложено в докладе «Год Великого перелома» в Фонде Горчакова А.И. Фурсовым, директором научно-исследовательского Института системно-стратегического анализа (ИСАН, г. Москва). Ученый выделил пять стратегий (задач) «глобального финансового класса» и средства их реализации (Фурсов, 2020), приводим их ниже.

«1. Подрыв позиций промышленного капитала ... и ослабление реального сектора экономики. Средства: А) Превращение финансового капитала в капитал социально-информационных платформ (=экосистем) посредством цифровизации. Б) Централизованная глобальная распределительная экономика (Ж. Аттали). В) Подавление и уничтожение национального государства на Западе, прежде всего. 2. Демонтаж институтов модерна (связанных с информационным обеспечением промышленного капитала). Средства: А) Ограничение государственного

суверенитета. Б) Подмена гражданского общества мозаикой социальных меньшинств. В) Разрушение традиционных ценностей и верований. Г) Демолитизация общества. Д) Разрушение системы образования. 3. Передача активов от средних и верхне-нижних слоев в пользу верхних: от малого и среднего бизнеса в пользу корпораций. Средства: А) Огромное увеличение налогов, чтобы малый и средний бизнес ... оказались перед необходимостью продать свой бизнес либо встроиться. Б) Максимальная юридизация деятельности бизнеса, по причине необходимости установления ESG системы (Е – окружающая среда, S – социальная среда, G – государство, правительство) (Шваб) В) Подрыв экономических секторов, обеспечиваемых малым и средним бизнесом (в США 70% ВВП и 80% занятых - малый и средний бизнес). Г) Важно! Главное! Замена shareholder'ского (акционеры, собственники) капитализма на stakeholder'ский («вторичный участник огромного коммерческого проекта» по Швабу = ликвидация частной собственности) капитализм. Вместо мелких собственников - собственность крупных корпораций, а, поскольку, эта собственность уже не на овеществленный труд, а на информационные процессы, это уже не капитализм, это посткапитализм. 4. Сокращение уровня потребления нижних 57% населения. Средства: А) Провозглашение борьбы с глобальным потеплением и загрязнением атмосферы углекислым газом. Б) Сокращение населения, особенно непродвигавших слоев (пенсионеры), на них можно и вакцину попробовать. 5. Ужесточение социального контроля как мера подавления сопротивления людей перезагрузке. Средства: А) Деденсификация (разуплотнение) – социальная дистанция, сокращение числа авиаперелетов, домашние аресты для определенных групп населения под видом заботы о пожилых, введение комендантского часа, ограничение перемещения в пространстве. Б) Система тотальной слежки за гражданами, видео, цифры, QR-коды, смартфоны и социальные рейтинги. В) Провоцирование конфликтов между различными группами низов на расовой и этнической почве».

Приведенные

материалы

проясняют соотношение и связь между расшатыванием устойчивости современного общепланетарного социума и разрушением социокультурной идентификации. Из пяти стратегий глобального финансового класса, выделенных А.И. Фурсовым, в трех задействованы средства, нарушающие социокультурную идентификацию; для краткости укажем их в нумеративном формате: 1 В); 2 Б); 2 В); 2 Д) и 5 В). Их разрушительный эффект был предьявлен и описан ранее в данной статье: 1 В) полиция на коленях и законопроект штата Невада в США, 2 В) девальвация семьи как ценности в ходе социальных доносов и поправок идеалов «американской мечты», 5 В) движение BLM. На слом и подрыв социокультурной идентификации работают средства 2 Б) и 2 Д). Их развернутой иллюстрации в текущей статье не давалось, но разрушительный эффект отметим и учтем. Источник же разрушения социокультурной идентификации и сильный импульс находятся не столько и не чисто в области духовной, а в социальной: общностей, социальных ролей и статусов, вплоть до социальных классов.

Что является источником стартовавшего в настоящее время современного обнуления устойчивости общепланетарного социума? Вскрыв его, мы получим более полное представление об обнулении и продвинемся в определении того, можно ли, как и чем на это обнуление воздействовать: уменьшить его скорость, повернуть вспять. Таким источником является основное социальное противоречие современности. Один из полюсов противоречия – верхушка мирового капиталистического класса, которая владеет мегакрупной частной собственностью надгосударственного масштаба в виде ТНК, и ныне организационно объединилась в альянсы типа СІС и СІСV. Противоположный полюс составляют субъекты: государства и их союзы, частные и коллективные собственники малого и среднего масштаба, пролетариат, когнитариат и т.п. Это общественное противоречие фундаментально, ибо затрагивает всех членов социума и пронизывает все его общности и слои.

Прогноз развертывания основного социального противоречия современности

По нашему мнению, есть два основных

варианта протекания данного противоречия:
1) ослабление, смягчение, сглаживание и
2) нагнетание, заострение, нарастание его накала. Первый реализуется в русле мер OXFAM, они излагались ранее в данной статье. Второй вариант реализуется при захвате глобального всемирного управления верхушкой мирового капиталистического класса. Нет ли ошибки в этом утверждении? Может быть, они толково все наладят, будут властвовать более умело?

На то, что отмеченный захват власти не смягчит и успокоит основное противоречие, а именно усугубит и усилит, указывает практика – главный критерий истины. Из простого сопоставления видно, кто обогатился, а кто пострадал в ходе пандемии COVID-19. Обогадилась как раз пресловутая «верхушка», пока еще (!) не заполучившая глобальное управление. Пострадали малоимущие, и не только в материальном плане – сокращения и так небольшого благосостояния, но и в плане витальном – лишились жизни, умерли. Согласно данным OXFAM, «Неравенство уносит жизни. У потомков африканцев в Бразилии на 40 % больше шансов умереть от COVID-19, чем у белых... Коэффициенты инфицирования и смертности выше в беднейших районах Франции, Индии и Испании, в беднейших регионах Англии смертность вдвое выше, чем в богатейших» (Mega-rich resource COVID-losses, 2021). Такова не единичная случайность, а массовые проявления, статистика, тренд.

Это со всей очевидностью доказывает то, что захват глобального всемирного управления верхушкой мирового капиталистического класса только усугубит, усилит, антагонизирует основное социальное противоречие. «Умело» управлять она будет лишь в собственных эгоистических интересах: увеличивать прибыль и сверхприбыль, манипулировать общественным сознанием через свои «твиттеры». В рамках централизованной глобальной распределительной экономики распределяют ресурсы те, кто имеет тотальный социальный контроль. Крупные потери понесут социальная и демографическая сферы, что проявится, соответственно, (1) в росте социально обездоленных групп населения, его люмпенизации, в декартификации и пауперизации рабочей силы, антагонизации социальной структуры и (2) снижении

жизнеспособности, интенсивной депопуляции людей при смертности, превышающей рождаемость.

Выводы

Таким образом, цель данной работы достигнута, получены новые знания о механизмах функционирования общества и обеспечении устойчивости его развития. В работе обоснованы следующие научные результаты. Установлена специфика идентификации как процесса и состояния:
а) она выступает самоорганизованным самоопределением субъекта (личности, социальной общности и др.) и б) результируется в идентичности как системной интегративно взаимосвязанной синтезной целостности с содержательной общностью и балансом компонентов. Определены субъект устойчивого развития мирового социума на данном этапе истории и в будущем – человечества в целом, объект – природоохраняющее функционирование и гармоничное развитие человечества в планетарном масштабе.

Проделанный анализ стратегий супербогатой элиты и социально-политических процессов в США 2020 г. показывает следующее: 1. Разрушение социокультурной идентификации является действенным фронтальным инструментом дестабилизации социальной жизни, устойчивости как отдельных обществ и государств, так и социума вообще. 2. Общесоциальная разбалансированность и ослабление социумной устойчивости, в свою очередь, подпитывают слом социокультурной идентификации. 3. Разрушение социокультурной идентификации выступает одним из проявлений (есть и другие) начавшегося великого обнуления устойчивости всемирного общественного устройства. Установлено, что источник разрушения социокультурной идентификации находится не столько в области духовной, сколько в социальной: общностей, социальных статусов, вплоть до социальных классов. Выявлено основное социальное противоречие современности и дан прогноз его развертывания. Обоснован и проакцентирован имеющий место опасный факт – запуск верхушкой мирового капиталистического класса современного обнуления устойчивости общепланетарного социума.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Андрущенко, В. Організоване суспільство. Київ. 2006 URL: <http://klevoz.ru/nuda/viktor-andrushenko/stranica-14.html>.
- Андрущенко, И.В., Вусатюк, О.А., Линецкий, С.В., Шуба А.В. Философский словарь. Київ: А.С.К. 2006.
- Бодрийяр, Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. Екатеринбург: Издательство Уральского университета. 2000 URL: <http://lib.rin.ru/doc/i/79613p.html>
- Бодрийяр, Ж. Симулякри і симуляція. Пер с фр. Київ: Основи. 2004
- Горшков, В. Энергетика биосферы и устойчивость состояния окружающей среды. Москва. 1990
- Захват Капитолия: ФБР открыло 160 дел. Украинская правда. 13.01.2021: веб-сайт. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2021/01/13/7279731/> (дата обращения 30.03.2021)
- Знаменский, С. «Новый мир» под присмотром. 2000, № 4 (970), А 4. 2021. 28.01-3.02 Retrieved from https://www.2000.ua/v-nomere/forum/hroniki-chumnogo-goda_forum/novyi-mir-pod-prismotrom.htm (дата обращения 30.03.2021)
- Идентификация. А.А. Ивин (Ред.) Философия: Энциклопедический словарь. Москва: Гардарики. 2004 URL: <http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/encyclopedic/articles/460/identifikaciya.htm> (дата обращения 30.03.2021)
- Кессиди, Ф.Х. Глобализация и культурная идентичность. Вопросы философии, 1, 76-79. 2003
- Кому в США сносят памятники? веб-сайт. URL: <https://www.golosameriki.com/a/monuments-removal/5492759.html> (дата обращения 30.03.2021)
- Крамар, О. В США опознали уже 400 участников штурма Капитолия. ФБР поблагодарило друзей и родственников подозреваемых за помощь: веб-сайт. 2021 URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/v-ssha-opoznali-uzhe-400-uchastnikov-shturma-kapitoliya-fbr-poblagodaril-druzej-i-rodstvennikov-podozrevaemyh-za-pomosh> (дата обращения 30.03.2021)
- Кристева, Ю. Душа и образ. Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX в.
- Лавриненко, Г.А. Спільність «радянський народ» як універсальна політична ідентичність громадян СРСР. Науково-теоретичний альманах «Грані», 2019, 22 (11), 5-14.
- Лісовський, В.М. Особливості регіональної політики України в контексті становлення єдиної національної ідентичності. Науково-теоретичний альманах «Грані», 2020, 23 (1-2), 6-12.
- Локосов, В.В. Стабильность общества и система предельно-критических показателей его развития. Социологические исследования, 1998, 4, 86-94.
- Палагута, В.И. Проблемы формирования гражданской идентичности в современном украинском обществе. Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни, 2019, 39 (1). 97-104. doi: 10.26661/2413-2284-2019-1-39-13
- Палагута, В.И. Условия конструирования коллективных идентичностей в дискурсивных практиках субъектов. Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни, 2017, 37 (1), 85-92.
- Плаксина, О.И. Проблема устойчивого развития современного общества и целенаправляющий потенциал нравственности. Науково-теоретичний альманах «Грані», 2009, 5 (67), 56-61.
- Плаксина, О.И. Устойчивость общества в социально-философском учении Аристотеля. Науково-теоретичний альманах «Грані», 2019, 22 (3), 62-76. doi: 10.15421/171933
- Семенюк, Е.П. Філософські засади сталого розвитку. Навчальний посібник для магістрів та аспірантів. Львів. 2002
- Таран, В.О., Зотов, В.М., Резанова, Н.О. Соціальна філософія: Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури. 2009
- Тарасова, Н.Ю. Особливості соціокультурної ідентифікації суспільства (Дис. канд. філос. наук). Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ. 2007
- Федотов, А.П. Глобалистика: Начала науки о современном мире: Курс лекций. 2-е изд, испр. и доп. Москва: Аспект Пресс. 2002
- Філатова, К. Папа благословив «Вартових» капіталізму на рішення проблем людства: веб-сайт. 17.12. 2020 URL: <https://spzh.news/ua/news/76524-papa-blagoslovil-strazhej-kapitalizma-na-reshenije-problem-chelovechestva> (дата обращения 30.03.2021)
- Фурсов, А. Доклад «Год Великого перелома» в Фонде Горчакова. Клаус Шваб COVID-19: ВЕЛИКАЯ ПЕРЕЗАГРУЗКА. 23. 12. 2020 Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=pwGof1MeqUA&t=0s> (дата обращения 30.03.2021)
- Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций. Москва: Акт-издательство. 2005
- Шинкарук, В.І. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис. 2002
- 18-летний американец рассказал ФБР про отца, который оказался участником штурма Капитолия: веб-сайт. URL: <https://meduza.io/feature/2021/01/27/18-letniy-amerikanets-rasskazal-fbr-pro-otca-kotoryy-okazalsya-uchastnikom-shturma-kapitoliya> (дата обращения 30.03.2021)
- A Vision For Black Lives: Policy Demands For Black Power, Freedom, & Justice. The Movevent For Black Lives 2016. website. URL: <https://whitesforracialequity.org/wp-content/uploads/2017/07/BLM-vision-booklet.pdf> Date accessed: 30.03.2021
- Declaration of Independence: A Transcription // America's Founding Documents 1776 Retrieved from <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>
- Deh, D., & Glodovic, D. The Construction of Identity in Digital Space. AM Journal of Art and Media Studies,

2018, 16, 101-111. DOI: <https://doi.org/10.25038/am.v0i16.257>

Lyubiviy, Y.V.; Samchuk, R. V. Virtualization of identity in the context of self-realization of a personality. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 2020, 18, 102-112. Available at: <http://ampr.diit.edu.ua/article/view/221397>. Date accessed: 28 Jan. 2021. doi: <http://dx.doi.org/10.15802/ampr.v0i18.221397>.

Meadows, Donella, Meadows, Dennis, & Randers, J. *Limits to Growth: The 30-Year Update*. Vermont: Chelsea Green Publishing Company White River Junction. 2004

Mega-rich recoup COVID-losses in record-time yet billions will live in poverty for at least a decade. 2021: website. <https://www.oxfam.org/en/press-releases/mega-rich-recoup-covid-losses-record-time-yet-billions-will-live-poverty-least> Date accessed: 30.03.2021.

Nevada bill would allow tech companies to create governments. 2021: website. URL: <https://apnews.com/article/legislature-legislation-local-governments-nevada-economy-2fa79128a7bf41073c1e9102e8a0e5f0> Date accessed: 30.03.2021.

Schwab, K., Malleret T. COVID-19: The Great Reset. Forum publishing. – 2020, 196 p.

The Council for Inclusive Capitalism with the Vatican, A New Alliance Of Global Business Leaders, Launches Today. 2021. website. URL: <https://www.prnewswire.com/news-releases/the-council-for-inclusive-capitalism-with-the-vatican-a-new-alliance-of-global-business-leaders-launches-today-301187931.html> Date accessed: 31.03.2021.

The Inequality Virus OXFAM Briefing Paper. 2021. website. URL: <https://www.oxfam.org/en/research/inequality-virus> Date accessed: 30.03.2021.

7th Framework Programme of European Union 2007-2013 website. URL: <https://www.cordis.lu> Date accessed: 30.03.2021.

10 brilliant questions you asked about Oxfam's inequality report. 2021: website. URL: <https://www.oxfam.org/en/blogs/10-brilliant-questions-you-asked-about-oxfams-inequality-report> Date accessed: 30.03.2021.

REFERENCES

A Vision For Black Lives: Policy Demands For Black Power, Freedom, & Justice. The Movement For Black Lives (2016). Retrieved from: <https://whitesforracialequity.org/wp-content/uploads/2017/07/BLM-vision-booklet.pdf>

Andrushchenko, V. (2006). Organised society. Kyiv. Retrieved from: <http://klevoz.ru/nuda/viktor-andrushchenko/stranica-14.html> [In Ukrainian]

Andrushhenko, I.V., Vusatjuk, O.A., Lineckij, S.V., & Shuba A.V. (2006). *Philosophical dictionary*. Kyiv: A.C.K. [In Russian].

Baudrillard, J. (2000). In the shadow of the silent majority, or the End of the social. Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. Retrieved from: <http://lib.rin.ru/doc/i/79613p.html> [In Russian].

Baudrillard, J. (2004). *Simulacra and simulation*. Kyiv: Osnovy [In Ukrainian].

Declaration of Independence (1776): A Transcription // America's Founding Documents Retrieved from <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>

Deh, D., & Glodovic, D. (2018). The Construction of Identity in Digital Space. *AM Journal of Art and Media Studies*, 16, 101-111. DOI: <https://doi.org/10.25038/am.v0i16.257>

Fedotov, A.P. (2002). *Globalistics: The Beginnings of the science of the modern world: A course of lectures*. Moscow: Aspect Press [In Russian].

Filatova, K. (1712.2020) The Pope blessed the «Guardians» of capitalism to solve the problems of humanity: веб-сайт. Retrieved from: <https://spzh.news/ua/news/76524-papa-blagoslovliv-strazhej-kapitalizma-na-reshenije-problem-chelovechestva> [In Ukrainian].

Furov, A. (23.12.2020) Report «The Year of the Great Turning Point» in the Gorchakov Foundation. Klaus Schwab COVID-19: THE GREAT RESET. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=pwGoflMeqUA&t=0s> [In Russian].

Gorshkov, V. (1990) *Biosphere's energy and environmental sustainability*. Moscow [In Russian].

Huntington, S. (2005). *The Clash of Civilizations*. Moscow: Act-publishing house [In Russian].

Identification (2004). A.A. Ivin (Ed) *Philosophy: An encyclopedic dictionary*. Moscow: Gardariki. Retrieved from: <http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/encyclopedic/articles/460/identifikaciya.htm> [In Russian].

Kessidi, F. H. (2003). Globalization and cultural identity. *Questions of philosophy*, 1, 76-79 [In Russian].

Kramar, O. (2021) In the United States, 400 participants in the storming of the Capitol have already been identified. The FBI thanked friends and relatives of the suspects for their help: Retrieved from: <https://hromadske.ua/ru/posts/v-ssha-opoznali-uzhe-400-uchastnikov-shturma-kapitoliya-fbr-poblagodaril-druzej-i-rodstvennikov-podozrevaemyh-za-pomosh> [In Russian].

Kristeva, Ju. (1998) *Soul and image* (p. 257). Intentionality and textuality. Philosophical thought of twentieth-century France. Tomsk: Vodolej [In Russian].

Lavrynenko, H.A. (2019). Community «soviet people» as the universal political identity of the Soviet Citizens. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (11), 5-14 [In Ukrainian].

Lisovsky, V.M. (2020). Peculiarities of the regional policy of Ukraine in the context of unified national identity formation. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1-2), 6-12 [In Ukrainian].

Lokosov, V.V. (1998). The stability of the society and the system of maximum critical indicators of its development. *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 4, 86-94 [In Russian].

Lyubiviy, Y.V.; Samchuk, R. V. (2020). Virtualization of identity in the context of self-realization of a personality. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 18, 102-112. Retrieved from: <http://ampr.diiit.edu.ua/article/view/221397>. doi: <http://dx.doi.org/10.15802/ampr.v0i18.221397>.

Meadows, Donella, Meadows, Dennis, & Randers, J. (2004). *Limits to Growth: The 30-Year Update*. Vermont: Chelsea Green Publishing Company White River Junction.

Mega-rich recoup COVID-losses in record-time yet billions will live in poverty for at least a decade (25 January 2021). Retrieved from: <https://www.oxfam.org/en/press-releases/mega-rich-recoup-covid-losses-record-time-yet-billions-will-live-poverty-least>

Nevada bill would allow tech companies to create governments (4 February 2021). Retrieved from: <https://apnews.com/article/legislature-legislation-local-governments-nevada-economy-2fa79128a7bf41073c1e9102e8a0e5f0>

Palaguta, V. (2019) Problems of Forming Civil Identity in the Modern Ukrainian Society. *Culturological bulletin: science and theoretical yearbook of Nyzhnia Naddnyprianshchyna (the lower Dnieper Ukraine)*, 39 (1), 97-104. doi: 10.26661/2413-2284-2019-1-39-13 [In Russian].

Palaguta, V. (2017). Constructing conditions of collective identities in subjects' discursive practices. *Culturological bulletin: science and theoretical yearbook of Nyzhnia Naddnyprianshchyna (the lower Dnieper Ukraine)*, 37 (1), 85-92 [In Russian].

Plaksina, O.I. (2009) The problem of sustainable development of modern society and purpose-directing potential of morality. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 5 (67), 56-61 [In Russian].

Plaksina, O.I. (2019). The sustainability of society in the Aristotle's socio-philosophical doctrine. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (3), 62-76. doi: 10.15421/171933 [In Russian].

Schwab K., Malleret T. (2020). *COVID-19: The Great Reset*. Forum publishing. – 196 p.

Semenjuk, E P. (2002). *Philosophical foundations of sustainable development*. Lviv [In Ukrainian].

Shynkaruk, V.I. (Ed). (2002). *Philosophical Encyclopedic Dictionary*. Kyiv: Abrys [In Ukrainian].

Taran, V.O., Zotov, V.M., & Rezanova, N.O. (2009) *Social Philosophy*. Kyiv [In Ukrainian].

Tarasova, N.Ju. (2007) Features of socio-cultural identification of society (Dis. cand. philos. sciences). Dnepropetrovsk's National University. Dnepropetrovsk [In Ukrainian].

The Council for Inclusive Capitalism with the Vatican, A New Alliance of Global Business Leaders, Launches Today (2021) Retrieved from: <https://www.prnewswire.com/news-releases/the-council-for-inclusive-capitalism-with-the-vatican-a-new-alliance-of-global-business-leaders-launches-today-301187931.html>

The Inequality Virus. OXFAM Briefing Paper (2021. January). Retrieved from: <https://www.oxfam.org/en/research/To-whom-are-monuments-being-demolished-in-the-USA?> Retrieved from: <https://www.golosameriki.com/a/monuments-removal/5492759.html> [In Russian].

Znamenskii, S. (2021. 28.01-3.02). «New World» under supervision 2000, № 4 (970), A 4. Retrieved from https://www.2000.ua/v-nomere/forum/hroniki-chumnogo-goda_forum/novyi-mir-pod-prismotrom.htm [In Russian].

7th Framework Programme of European Union (2007-2013). Retrieved from: <https://www.cordis.lu>.

10 brilliant questions you asked about Oxfam's inequality report. Retrieved from: <https://www.oxfam.org/en/blogs/10-brilliant-questions-you-asked-about-oxfams-inequality-report>

18-year-old American told the FBI about his father, who was a participant in the storming of the Capitol: Retrieved from: <https://meduza.io/feature/2021/01/27/18-letny-amerikanets-rasskazal-fbr-pro-otssa-kotoryy-okazalsya-uchastnikom-shturma-kapitoliya> [In Russian].

Plaksina Oksana

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2830-8229>, svpdnepr@i.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 09.03.2021

Схвалено до друку / Accepted: 15.04.2021

UDC:307.4 (328) (03)

DOI: 10.15421/172135

Александр Гугнин¹, Юлия Лисневская²

¹*Жешувский политехнический университет*²*Днепровская академия непрерывного образования*

Рихард Зорге: руководство разведсетью в Японии (1933-1941гг)

О деятельности выдающегося советского разведчика Рихарда Зорге общественность Запада узнала сразу после окончания второй мировой войны благодаря оценкам его деятельности в американских источниках. В СССР же он получил широкую известность только в 1964 году благодаря Никите Хрущёву. В статье показано, что сочетание личных и профессиональных качеств Зорге, идеологическая мотивация позволили ему добиться выдающихся результатов в разведывательной деятельности. Отмечено, что под его руководством нелегальные резидентуры в Китае, а потом в Японии, получали уникальную разведывательную информацию, которая помогла руководству и военному командованию СССР принимать обоснованные политические и военно-стратегические решения. Рихард Зорге был одним из наиболее выдающихся разведчиков в мировой истории спецслужб. Авторы описывают факты, характеризующие повседневную работу разведчика: как он возглавлял резидентуры в крайне сложных для работы странах, успешно руководил агентурными сетями, лично вел вербовочную работу, собирал важную разведывательную информацию, анализировал ее и готовил донесения в Москву. Организация сетей, руководимых Зорге, изучена многими иностранными спецслужбами и неизменно оценивалась очень высоко. В публикациях, посвященных Зорге, отчетливо прослеживаются два подхода к созданию его имиджа, что отмечено авторами статьи. Первый подход представляет его как архетип киногероя, агента и супершпиона, получающего секретную информацию в алькоках и ресторанах. Он рассчитан на массового читателя и впервые появился на Западе. Другой образ, частично идеологизированный и пропагандистский, распространялся в СССР и Восточной Германии. Он представляло Рихарда рыцарем революции без страха и упрека. В настоящей статье авторами предпринята попытка создать реальную и объективную оценку его деятельности, в частности в Японии. Авторы статьи, используя западные и новые российские источники, избрали метод исторической психологии, чтобы представить образ мыслей этого выдающегося человека и связать с его действиями по руководству вверенной ему группой.

Ключевые слова: Рихард Зорге, разведсеть, Япония, вторая мировая война, разведка

Oleksandr Gugnin¹, Julia Lisnevskaya²

¹*Rzeszow Polytechnic University*²*Dnipro Academy of Continuing Education*

Richard Sorge: Leading the Intelligence Network in Japan (1933-1941)

The public of the West learned about the activities of the outstanding Soviet intelligence agent Richard Sorge immediately after the end of the Second World War, thanks to the assessments of his activities in American sources. In the USSR, he became widely known only in 1964 thanks to Nikita Khrushchev. The article shows that the combination of personal and professional qualities of Sorge, ideological motivation allowed him to achieve outstanding results in intelligence activities. It is noted that under his leadership, illegal residencies in China, and then in Japan, received unique intelligence information, which helped the leadership and military command of the USSR to make informed political and military-strategic decisions. Richard Sorge was one of the most prominent intelligence officers in the history of the intelligence services. The authors describe facts that characterize the daily work of an intelligence officer: how he headed residencies in extremely difficult countries for work, successfully managed agent networks, personally conducted recruiting work, collected important intelligence information, analyzed it and prepared reports to Moscow. The organization of networks led by Sorge has been studied by many foreign intelligence services and has consistently been highly rated. In publications dedicated to Sorge, two approaches to creating his image are clearly traced, which is noted by the authors of the article. The first approach presents him as the archetype of a movie hero, agent and super spy, receiving classified information in alcoves and restaurants. It is designed for the general reader and first appeared in the West. Another image, partially ideologized and propagandistic, spread in the USSR and East Germany. He presented Richard as a knight of the revolution without fear or reproach. In this article, the authors made an attempt to create a real and objective assessment of his activities, in particular in Japan. The authors of the article, using Western and new Russian sources, have chosen the method of historical psychology in order to represent the way of thinking of this outstanding person and connect it with his actions in leading the group entrusted to him.

Keywords: Richard Sorge, intelligence network, Japan, World War II, intelligence

Олександр Гугнін¹, Юлія Лисневская²

¹Жешувський політехнічний університет

²Дніпровська академія неперервної освіти

Ріхард Зорге: керівництво розвідсеті в Японії (1933-1941 рр)

Про діяльність видатного радянського розвідника Ріхарда Зорге громадськість Заходу дізналася відразу після закінчення Другої світової війни завдяки оцінками його діяльності в американських джерелах. В СРСР же він отримав широку популярність тільки в 1964 році завдяки Микиті Хрущову. У статті показано, що поєднання особистих і професійних якостей Зорге, ідеологічна мотивація дозволили йому домогтися видатних результатів у розвідувальній діяльності. Відзначено, що під його керівництвом нелегальні резидентури в Китаї, а потім в Японії, отримували унікальну розвідувальну інформацію, яка допомогла керівництву і військовому командуванню СРСР приймати обґрунтовані політичні та військово-стратегічні рішення. Ріхард Зорге був одним з найбільш видатних розвідників у світовій історії спецслужб. Автори описують факти, що характеризують повсякденну роботу розвідника: як він очолював резидентури в край складних для роботи країнах, успішно керував агентурними мережами, особисто вів вербування роботу, збирав важливу розвідувальну інформацію, аналізував її та готував донесення в Москву. Організація мереж, керованих Зорге, вивчена багатьма іноземними спецслужбами і незмінно оцінювалася дуже високо. У публікаціях, присвячених Зорге, чітко простежуються два підходи до створення його іміджу, що відзначено авторами статті. Перший підхід являє його як архетип кіногероя, агента і супершпигуна, який отримує секретну інформацію в альковах і ресторанах. Він розрахований на масового читача і вперше з'явився на Заході. Інший спосіб, частково ідеологізований і пропагандистський, поширювався в СРСР і Східної Німеччини. Він представляло Ріхарда лицарем революції без страху і докору. У цій статті авторами зроблена спроба створити реальну і об'єктивну оцінку його діяльності, зокрема в Японії. Автори статті, використовуючи західні і нові російські джерела, обрали метод історичної психології, щоб представити образ думок цієї видатної людини і пов'язати з його діями по керівництву ввіреній йому групою.

Ключевые слова: Ріхард Зорге, розвідсеті, Японія, друга світова війна, розвідка

Вступление

О Рихарде Зорге в последнее время написано много произведений – книг, статей и научных докладов. Недавно снято два художественных фильма – японский и российский. Восстановление внимания к этому человеку закономерно: он блестяще проявил себя как разведчик, журналист, ученый-исследователь и руководитель советской шпионской сети в Токио. Об этом участке его деятельности и пойдет речь в настоящей статье. Особое внимание, замечает историк российской разведки Вячеслав Кондрашов, «вызывает деятельность Зорге в Японии, считавшейся страной, в которой чрезвычайно трудно работать иностранным разведкам» (Кондрашов, 2017). Действительно, традиционная национальная изолированность, хорошо налаженный полицейский сыск, относительно небольшое количество иностранцев и тотальный контроль за ними. Сеть же, руководимая Зорге, проработала там более восьми лет, имела на связи большое количество агентов, вела интенсивный радиообмен с Москвой, а также, поддерживала связь с СССР через связников и курьеров.

Авторы при написании статьи использовали метод исторической психологии, который направлен на изучение «психологического склада отдельных исторических эпох, а также изменений психики и личности человека в кризисных ситуациях» (Данилова, 2018). В работе использованы российские, американские, английские, французские, немецкие и польские источники.

1. Дилеммы молодости

Будущий разведчик родился 4 октября 1895 года в семье немецкого нефтедобытчика Gustaw Wilhelm Richard Sorge и его второй жены – Нины Степановны Кобелевой – дочери русского железнодорожника. Место рождения Зорге – поселок Сабунчи Российской империи, ныне часть столицы Азербайджана – Баку. Дед Рихарда, Фридрих Адольф Зорге, был приятелем Карла Маркса и одним из основателей I Интернационала, в то время как его отец был аполитичным.

В 1898 году семья Зорге уехала в Германию. Сам Рихард впоследствии вспоминал: «Вплоть до начала войны мое детство проходило в сравнительно спокойном окружении обеспеченной буржуазной семьи.

В нашем доме не слышали о финансовых трудностях» (Podręcznik niemieckich, 2008) Зорге учился в Realschule в Германии, но среднее образование не успел получить – в 1914 году добровольцем ушел на фронт Первой мировой войны в составе немецкой армии из патриотических побуждений. Дослужился до чина унтер-офицера, был награжден Железным Крестом II степени.

В одном из боев Рихард был тяжело ранен разрывом снаряда, после операции одна нога стала короче другой на несколько сантиметров, и он хромотал до конца жизни. Впечатления от войны привели к глубокому кризису, в результате которого молодой человек сблизился с левыми социалистами и принял учение Маркса. После окончания войны закончил среднее образование, а позже университет.

В 1919 году получил ученую степень доктора в университете Гамбурга. Он один из создателей Франкфуртского института социальных исследований вместе с Маркузе, Хоркхаймером, Фроммом, Адорно. «С ними, - пишет русский автор Дмитрий Чупаков, - Зорге сидел в одной комнате и разговаривал на равных. Но они стали учеными с мировым именем, а он - советским разведчиком, реальной величиной и равных ему нет: ни Мата Хари, ни Абель с ним не сравнятся» (Чупаков, 2018).

О физическом облике Рихарда пишет другой историк Владимир Пятницкий, лично знавший его: «Он был высокий и широкоплечий. Густая шевелюра, привлекательное лицо, высокий лоб, широко поставленные глаза, резко выступающий нос. Все это придавало ему очень суровое выражение. Зорге всегда был элегантен, обладал хорошими манерами и огромной силой воли. Этим он очень нравился женщинам» (Пятницкий, 2009).

2. Московский связной

В Москву Зорге попал по приглашению исполнительного комитета Коминтерна в 1924 году. На следующий год он уже был членом ВКП(б) с гражданством СССР и должностью в аппарате Коминтерна. В 1920 году Зорге был официально принят на работу в Разведывательное управление РККА под началом Яна Берзиня и Сергея Урицкого. В 1930 году его направили с секретной миссией в Китай. Здесь он

познакомился с американской журналисткой Агнес Смедли. Английский писатель Роберт Ваймант описывает, каким образом Зорге использовал эту необыкновенную женщину. «Несомненно, ей импонировала его отвага, независимость суждений и несломленность убеждений» (Wieczorkiewicz, 2020). Оба были коммунистами, убежденными, что их призванием есть освобождение угнетенных от эксплуатации и нищеты. Прежде, чем они стали друзьями, они завели любовные отношения. По просьбе Зорге Агнес познакомила его с японским журналистом Ходзуми Озаки, который впоследствии стал важным информатором Зорге. Разведгруппе Зорге удалось получить шифровальные коды немецких военных советников при армии Чан Кай Ши, их полный поименный список с указанием занимаемых должностей, а также, раскрыть германо-китайский сговор, целью которого были разработка и применение химических средств массового поражения.

Связником Зорге с Москвой стал 31-летний немецкий коммунист Макс Клаузен. Он обратил на себя внимание советской разведки активными действиями в Германском союзе моряков. Его пригласили в Москву, где он прошел обучение в специальной школе радиотелеграфистов, а потом его отослали как связиста в Шанхай. Клаузен, как отличный специалист своего дела, объяснил Рихарду, почему для нелегальной разведдеятельности больше всего подходила коротковолновая связь. Использование коротких волн позволяло обеспечить дальность связи до нескольких тысяч километров. Клаузен показал, как он устанавливает связь с объектом «Висбаден» - радиоцентром разведки Тихоокеанского флота СССР. Оттуда донесения Зорге ретранслировались в Москву.

Что касается Ходзуми Озаки, то мужчины быстро нашли общий язык. Младше Зорге на 6 лет, круглощекий, с выдающимся носом, открытым взглядом и доброжелательной улыбкой, Озаки был доступным, интересным человеком, всегда охотно оказывающим помощь. По словам Зорге, он был напичкан гормонами и поэтому был большим любителем женского пола. Будучи ведущим журналистом японского издания «Osaka Asahi», он поставлял для Зорге неопределимую информацию о деятельности

японских дипломатов, предпринимателей и разведчиков в Китае.

Миссия Зорге в Китае закончилась в конце 1932 года. Возникли подозрения, что он попал в поле зрения китайской полиции. Начальник Разведывательного управления Берзин распорядился немедленно отозвать Зорге из Китая. Впоследствии выяснилось, что тревога была ложной, и в дальнейшем «шанхайский хвост» никогда реально не угрожал Зорге. Хотя некоторое время руководство военной разведки серьезно опасалось передачи из Китая в Японию компрометирующих материалов на него. Итоги работы Зорге в Китае были признаны положительными (Чунихин, 2020). После непродолжительного отдыха Рихарда Зорге начали готовить к следующей поездке. Теперь уже в Японию. Он получает новые задания, которые, вероятно, были сформулированы лично Сталиным (Ричелсон, 2014). Успех миссии Зорге в Китае делал его идеальным агентом в Японии.

3. Создание команды

Действуя тщательно и терпеливо (стиль вообще характерный для его группы), на подготовительную работу Зорге потратил 2 года. Агент разведывательной службы Коминтерна Бранко Вукелич был направлен в качестве сотрудника французского телеграфного агентства «Navas» и белградской газеты «Политика»). Он должен был стать помощником Зорге. «Пребывая в Японии, - пишет французский писатель Роберт Гийан, - Вукелич много о ней знал, бегло говорил на местном языке. А еще был собеседником словоохотливым и с чувством юмора, поэтому между ним и Зорге сразу завязались приятельские отношения» (Giullain, 1987). Однако Зорге, как хороший психолог, видел в нем и другое. Он почувствовал, что Вукелич – человек слабовольный, мягкий и нерешительный. В местных журналистских кругах у него была репутация легкомысленного репортера. Видимо, думал Зорге, на него нельзя будет всерьез полагаться как на помощника в вербовочной работе, на что рассчитывали в Москве.

Следующий сотрудник – Мияги Ётоку, японский художник. Он получил высшее образование в США и вернулся в Японию для выполнения специальных заданий.

Он должен был писать картины старших офицеров и генералов, ибо они любили позировать и украшать жилища своими изображениями, и во время сеансов вести с ними целенаправленные беседы. Основной работой Ётоку, - пишет американский историк разведки Ричелсон Джеффри, - станет перевод материалов с японского на язык, который можно закодировать для радиопередачи (Ричелсон, 2014). Радист, немецкий коммунист, известный лишь по псевдониму Бернгард, получил подготовку в Москве и уже находился в Японии. (Позже он был заменен Максом Клаузенем). Кстати, Зорге так до конца и не освоил русский язык, поэтому его радиogramмы из Японии были составлены на английской языке. Свои аналитические материалы он писал по-немецки. От Зорге Мияги Ётоку получил задание: найти журналиста Одзаки Ходзуми, передать ему привет от старого знакомого по Китаю и организовать встречу. Английский исследователь Найтли Филипп замечает, что «вклад Ходзуми Одзаки, обладателя блестящих способностей, из древнего самурайского рода, в успех КГБ можно сравнить лишь с вкладом самого Зорге» (Филипп, 1984). Таков был костяк агентурной сети Рихарда Зорге в Токио.

Таким образом, в группе Рамзая было четверо приехавших в Японию иностранцев, включая жену Клаузена, Анну. Остальные в сети были японцами – бизнесмены, государственные служащие, военные, ученые и журналисты. Всего в группе, по словам Николая Долгополова, работали за плату или по идеологическим убеждениям 160 источников (Долгополов, 2018). Самая важная фигура – ни о чем не подозревавший принц и премьер-министр Коноэ.

4. Начало работы сети

Хотя немецкий журналист Рихард Зорге прибыл в Японию 6 августа 1933 года, лишь поздней осенью 1933 года группа была готова приступить к выполнению задания. Предшествующий период разведчик посвятил созданию прикрытия для всех членов группы, вживанию в японское общество и точному определению основной цели и главных задач операции. К тому времени, - пишет Найтли Филипп, - когда Зорге решил, что группа готова к действию, «она представляла из себя весьма мощную

организацию, возможно, самую мощную за всю историю шпионажа» (Филипп, 1994).

Зорге сумел так поставить себя в немецком посольстве, что «его считали вторым лицом после посла» (Колесников, 1971). Он стал специальным советником со своим кабинетом в здании посольства и имел доступ ко всем документам. Лезть в сейфы нет необходимости, пусть сейфы раскроются сами, пусть лягут мне на стол – таков был слоган Зорге (Колесников, 1971).

Как вспоминал позже Макс Клаузен, в сети была строжайшая конспирация по всем звеньям. Только Зорге как руководитель мог знать, какое место занимает каждый в общей структуре организации. «Мяги ни с кем, кроме Зорге, не общался. Он лишь смутно догадывался, что Бранко имеет какое-то отношение к организации, но какое – не знал. Все вместе никогда не собирались» (Колесников, 1971). Правила конспирации были незыблемы: все члены группы должны иметь не возбуждающие подозрений занятия, у каждого члена сети есть псевдоним, так как подлинные фамилии не должны фигурировать ни в разговорах, ни в письмах.

Новый германский посол в Токио Ойген Отг, по словам того же Клаузена, едва ли бы мог составить разумное сообщение гитлеровскому правительству без помощи Зорге. «Он едва ли мог бы получить такую информацию, какую давал ему Зорге, поскольку не имел таких связей, какие были у Зорге» (Колесников, 1971) Радист так заканчивает характеристику Зорге как руководителя организации: «Образованный, энергичный, строгий, очень требовательный в работе, внимательный и чуткий товарищ» (Колесников, 1971)

Подобного же мнения были Одзаки и Мяки: перед непреклонной личностью Зорге был бессилён самый изощренный ум; он умел воспитывать ненавязчиво, без риторики и громких фраз. Он заставлял думать и неизбежно приходил к тем выводам, к каким ранее пришел сам. Таким был Рихард Зорге – руководитель организации.

5. Визит в Москву

В 1935 году состоялся визит Рихарда Зорге в Москву. Он приехал, ожидая услышать положительную оценку своей работы в Японии. Однако, вначале у него состоялся долгий и тяжелый разговор с одним

из новых начальников военной разведки – Подкладком. Тот отнесся к Рихарду весьма недружественно и старался выяснить какие-нибудь компрометирующие сведения, касающиеся его работы. Документальным подтверждением этой встречи стала характеристика Зорге. Подкладок писал, что резидент «скрытный, неискренний и двойственный человек, чего-то недоговаривающий. У него резко выражены элементы болезненного самолюбия и самомнения, большая доля верхоглядства. Он относится к числу лиц, которые любят хорошо пожить, ни в чем себе не отказывая, и не очень усидчиво и усердно работая» (Кондрашов, 2018).

Такая характеристика могла быть вызвана оценкой Сталина одной из сводок группы Зорге, касающейся сближением Германии и Японии: «По-моему, это дезориентация, идущая из германских кругов» (Кондрашов, 2018). Резолюция Сталина требовала соответствующей реакции и в Разведуправлении перепроверили информацию, поступившую из Токийской резидентуры. Проверка подтвердила достоверность сведений, полученных от Зорге, и отсутствие какой-либо дезориентации руководства страны.

Более того, когда курьер Центра посетил Токио, он докладывал, что, по его мнению, Рамзай (Ramsay) находится на грани нервного срыва и истощения, тратит на работу много сил и очень переживает, если нет результатов. Ввиду этого, он предложил как-то поощрить резидента, например, наградить его орденом. Представление к ордену было направлено в Наркомат обороны, но не было реализовано; в значительной мере из-за характеристики Подкладка. «Зорге и Клаузену были объявлены благодарности» (Кондрашов, 2018). Следует напомнить в этом месте, что Ян Берзин разрешил Рихарду работать на немецкую разведку, а позже это подтвердил Семен Урицкий (Кондрашов, 2018).

Уже в 1936 году Рихард почувствовал безмерную усталость. Токийская жизнь, кроме отвращения, ничего не вызвала. Он надеялся, что в следующем 1937 году в Токио придет замена и он сможет вернуться в Москву. Четырехлетнее пребывание за рубежом в сложных условиях, практически круглосуточная разведывательная работа,

необходимость постоянной осторожности не могли не сказаться на его поведении вне работы. Немецкие дипломаты и бизнесмены, подготавливая списки гостей на свои приемы, не могли забыть доктора Зорге, но потом иногда жалели, что его пригласили. По-мещански зажатую часть присутствующих обижали его анекдоты, он без памяти флиртовал, не обращая внимания на то, свободна ли понравившаяся женщина или замужняя. Фрида Вайс, дама т. наз. «бальзаковского возраста», описывает его как салонного льва. «Женщины не могли отвести от него глаз, а мужчины, если даже и завидовали ему, всячески скрывали это. На одном из приемов в Немецком клубе, танцую на паркете искромлетное танго, он кипел энергией, со стороны казалось, что во время танца он забывал о том, что является инвалидом» (Podręcznik niemieckich, 2008).

Полвека спустя один из бывших гитлеровских дипломатов вспоминал: «Конечно же, в поведении Зорге не было ничего, что давало бы повод сомневаться, что он не является тем, за кого мы его принимали. Был серьезным журналистом, советником Отта, а в посольстве чувствовал себя как дома» (Podręcznik niemieckich, 2008).

Очередной женой Рихарда была россиянка Екатерина Максимова, которой он писал из Токио в Москву страстные и печальные письма. Однако, он не мог писать в них о своей миссии, даже упоминать название страны, в которой живет. Мог только написать, что «здесь тяжело, очень тяжело» (Колесников, 1971). Чтобы как-то облегчить свое существование, Роберт познакомился с японкой Исией Ханакко. Это знакомство состоялось в день 40-летия Зорге, в немецком баре-ресторане «Золото Рейна». Она работала хостесс (не путать с гейшей!). Считается, что ее к Зорге направил менеджер ресторана. Молодая и обаятельная девушка поселилась в доме Зорге уже летом 1936 года. Российский историк Вячеслав Кондрашов пишет, что такие женщины «по просьбе хозяина заведения вели с гостем милые беседы, шутили, делали все, чтобы он и далее посещал этот ресторан. Нередки были случаи, когда мужчина, живший в Токио один, устанавливал более близкие отношения с такой девушкой: она становилась как бы

его «временной женой» (Колесников, 2017). В феврале 1938 года, когда Зорге надеялся летом вернуться в Советский Союз, он продолжал писать Кате: «Не мог сдержать слова и вернуться домой прошлой осенью. Не понимаю, почему до сих пор не потеряла терпения и все еще ждешь. Любимая, думаю, что скоро приеду...» (Cheda, 2019).

И как тут не привести слова российского дореволюционного теоретика разведки Владислава Клембовского: «От всех агентов требуется хитрость и умственное развитие, умение играть не только одну известную роль, но и проявлять находчивость во всяком положении, не допускающую потерянности и отчаяния, знание культуры и обычаев страны, где им приходится работать... А также способность увлекаться взятой на себя ролью так, что играть ее даже наедине с собой» (Клембовский, 1892).

6. Резидентура Рамзая в преддверии войны

А организация, несмотря на личные проблемы шефа, продолжала действовать. В начале 1939 года Рихард вновь получил указание оставаться в Японии. В нем также говорилось, что о замене будет сообщено дополнительно. Он воспринял это распоряжение с большим сожалением, но приказ есть приказ, и деятельность резидентуры не прекращалась. С начала своей деятельности по октябрь 1941 года сеть Рамзая отправила в Москву 805 срочных сообщений. Как признался на допросе Макс Клаузен, организация ежедневно высылала по несколько шифрограмм. Это Зорге первым сообщил в Москву о секретных переговорах Германии, Японии и Италии, целью которых было создание так называемой оси, то есть союза, потенциально направленного против СССР. В 1939 году пересылали данные о Квантунской армии в Китае, что очень пригодилось во время советско-японского конфликта в Монголии. Уже в декабре 1940 года телеграфировали о работе над планом «Барбаросса», то есть, операции Гитлера по нападению на Советский Союз. Зорге не только сообщил об этом, но и отметил одну важную особенность, а именно, что главное направление удара немцев будет сосредоточено на левом крыле, то есть в Белоруссии. А Сталин в это время упорно продолжал укреплять оборону Украины.

Потом пришла пора знаменитых депеш сети с датами планируемой агрессии. Хотя они менялись, так как сплетни, полученные от посла, основывались на директивах военных и гестапо, сведения должны были вызвать тревогу в Москве. О главной заслуге Рамзая пишет польский историк Роберт Хеда: «Единственной заслуженно оцененной Сталиным была информация о том, что Япония не присоединится к гитлеровскому нападению на СССР и сохранит нейтралитет. Это было известие, стоящее 27 советских дивизий, переброшенных из Сибири и Дальнего Востока для контрнаступления под Москвой» (Cheda, 2019). Иначе говоря, Зорге избавил Сталина от катастрофы - ведения войны на два фронта.

6. Провал и расплата

Постепенно Зорге терял источники информации – немецкие и японские. Посол Отг лишь изредка давал ему читать посольские документы, но уже не разрешал брать их домой. Японские информаторы сообщали о начавшейся активной слежке за ними. Зорге очень переживал из-за этого, но не мог изменить ситуацию. В письме Центру он отмечал: «У меня такое впечатление, что лучший период моей работы здесь, на месте, уже прошел. Мы же постепенно становимся использованными и ненужными в отношении наблюдаемых учреждений и важных лиц» (Кондрашов, 2017).

18 октября 1941 года Рихарда Зорге арестовала японская полиция. Задержали также членов его организации. При обыске нашли документы, свидетельствующие о шпионской деятельности. Макс Клаузен на допросе выдал все шифры, поэтому японцы быстро смогли прочесть донесения.

Рамзай признал свою вину 21 октября, в пятницу. Вот как описывает этот момент его английский биограф Р. Ваймант: «Зорге попросил лист бумаги, ручку и написал по-немецки: «Был агентом Интернационала с 1925 года». Потом зарыл и прикрыл лицо, опираясь на край стола, он был в отчаянии. «Первый раз потерпел поражение!» - выкрикнул. По прошествии времени успокоился. Японские следователи не скрывали удовольствия» (Giullain, 1987).

Со времени они поняли, что имеют дело с уникальной личностью, и с чисто профессиональной точки зрения не могли

не восхищаться им. Восемь с лишним лет на глазах у сотен полицейских и контрразведчиков он объединял вокруг себя большую группу людей, сумел спаять их в безукоризненный, четко действующий механизм, в коллектив соратников, не знающих ни страха, ни усталости, жертвующих личным благополучием во имя великого дела. Он сумел заставить работать на себя даже приближенных императора и высокопоставленных функционеров Гитлера.

В тюрьме Зорге вел себя спокойно, не жаловался на дурное обращение, не предъявлял претензий. Лишь один раз попросил не надевать наручники. Ему отказали в резкой форме. Он не настаивал. 29 сентября 1943 года судьей Такада Зорге был объявлен обвинительный приговор. Рихард, немного знавший японский язык, понял: «Обвиняемый приговаривается к смерти». Трудно представить себе, пишет Ваймант, чувство ужасного одиночества обвиняемого в момент объявления приговора (Giullain, 1987). Хотя, в тот же день судьей вынесли приговоры его соратникам: Одзаки – смерть через повешение, Клаузену и Вукеличу – пожизненное заключение, Анна Клаузен была осуждена на семь лет заключения. Стараясь защитить членов своей сети, Рамзай взял всю вину на себя, сознательно приуменьшив роль остальных.

Рихарда Зорге повесили 7 ноября 1944 года в 10.20 по токийскому времени в тюрьме Сугамо. Ходзуми Одзаки был повешен в тот же день часом раньше.

Заключение

В СССР после войны имя Зорге обходили молчанием, хотя после казни прошло уже 20 лет. Завеса молчания была прорвана осенью 1963 года, когда в Кремле на закрытом просмотре для руководителей партии и правительства был показан фильм «Кто вы, доктор Зорге?» французского режиссера Ива Чампи. По словам очевидцев, тогдашний лидер Советского Союза Никита Хрущев был очень взволнован после просмотра фильма. Он спросил, действительно ли существовал такой разведчик и, получив утвердительный ответ, воскликнул: «Надо поднять имя этого человека. Народ должен знать своего героя!» (Голяков и Ильинский, 2001)

3 ноября 1964 года Рихард Зорге был

реабилитирован решением специальной комиссии. Подвиг членов его группы получил самую высокую оценку: Зорге посмертно был удостоен звания Герой Советского Союза; его ближайших соратников Б. Вукелича, М. Ётоку и Х. Одзакисоветское правительство наградило посмертно орденом Отечественной войны первой степени, Макса и Анну Клаузен - орденом Боевого Красного Знамени.

Американский генерал Макартур, исследовавший деятельность советской разведки во время войны, описал их работу как «разрушительный пример блестящего успеха шпионажа» (ASIJ Stories, 2021). Сеть, которую создал и возглавил Зорге, в тяжелейших предвоенных условиях и с риском для жизни без сбоев и с огромным успехом проработала очень долгое время.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Данилова А. Методы историко-психологических исследований. - «Человек и мир». Том 2. №1, 2018.
 Долгополов Н. (2018). Кто выдал Рамзая? // «Родина», № 10.
 Долгополов Н. А Сталин не верил. - «Российская газета», 18 июня 2020.
 Голяков С., Ильинский М. Рихард Зорге. Подвиг и трагедия разведчика. - Москва: Изд. Вече, 2001.- 440 с.
 Евгеньев С. Разведчик с бурной личной жизнью. - «Вести», - www.gazeta.ru › media › gazeta_ vesti, 10.11.2020.
 Клембовский В. Тайные разведки. - СПб: В.Н.К., 1892.
 Колесников М. Рихард Зорге. Серия ЖЗЛ. - Москва: Изд. Молодая Гвардия, 1971. - 276 с.
 Кондрашов В. Рихард Зорге. Изд-во Молодая гвардия, Москва, 2017, - 398 с.
 Малеванный В. Нераскрытое дело Рамзая. - «Независимая газета», 27 октября 2000.
 Пятницкий В. Советский разведчик Рихард Зорге: каким я его знал. // «Клио», 2009, № 11.
 Ричелсон Д. Знаменитые шпионы XX века: от царской охранки до ЦРУ и КГБ. - Москва: Изд. дом Амфора, 2014. - 681 с.
 Соколов Б. Рихард Зорге. Джеймс Бонд советской разведки. - Москва: Изд. Вече, 2015. - 256 с.
 Филипп Н. Шпионы XX века. - Москва: Изд. Торговый дом Республика, 1994.- 414 с.
 Чунихин В. Рихард Зорге – заметки на полях легенды. - Электронный ресурс: RuLit, № 1900б, 10.11.2020.
 Чупаков Д. Рихард Зорге: новые факты о выдающемся разведчике. - Материалы I Конференции, посвященной Р. Зорге. - Москва: Российское военно-историческое общество, 2018.
 ASIJ Stories: Journalist, Gymnast, Schoolboy, Spy - www.asij.ac.jp, 16.02.2021.
 Cheda R. Kontrowersyjna historia sowieckiego agenta. - Warszawa: «East News», 20.10.2019.
 Giullain R. Sorge. - Warszawa: Wyd. Książka i Wiedza, 1987.
 Richard Sorge. Podręcznik niemieckich komunistów. Informacje biograficzne. - Berlin: Wyd. Karl Dietz Verlag, 2008. - S.1.
 Wieczorkiewicz P. Richard Sorge: superszpieg Stalina? - https://histmag.org/ 10488, 10.12.2020.

REFERENCES

- Danilova, A. (2018) Metodi istoriko-psychologicheskix issledovanij. - "Chelovek i mir". Tom 2. №1. [In Russian]
 Dologoplov, N. (2018). Kto vydal Ramsaya? «Rodina», № 10. 2018. [In Russian]
 Dolgoplov, N. (2020) A Stalin ne veril. - «Rossiyskaya gazeta», 18 ijunja. [In Russian]
 Golyakov, S., Iljinskiy, M. (2001) Rihard Zorge. Podvig i tragediya razvedchika. - Moskva: Izd. Veche. - 440 s. [In Russian]
 Evgenjev, S. (2020) Razvedchik s burnoj lichnoj zhiznju. - «Vesti», - www.gazeta.ru › media › gazeta_ vesti [In Russian]
 Klembovskij, V. (1892) Tajnie razvedki. - SPb: V.N.K. [In Russian]
 Kolesnikov, M., Kolesnikov, M. (1971) Rihard Zorge. Serijs ZhZL. - Moskva: Izd. Molodaya Gvardiya. - 276 s. [In Russian]
 Kondrashov, V. (2017) Rihard Zorge. Izd-vo Molodaya Gvardiya, Moskva. - 398 s [In Russian]
 Malevannij, V. Neraskritoe deli Ramsaya.(2000) - «Nezavisimaya gazeta», 27 oktjabrya. [In Russian]
 Pyatnitskiy, V. Sovetskiy razvedchik Rihard Zorge: kakim ya ego znal. (2009)// «Klio», № 11. [In Russian]
 Richelson, D. (2014) Znamenitie schpioni XX veka: ot tsarskoy ochranki to TsRU i KGB. - Moskva: Izd. dom Amphora. - 681 s. [In Russian]
 Sokolov, B. (2015) Rihard Zorge. Dzhejms Bond sovetskoy razvedki. - Moskva: Izd. Veche. - 256 s. [In Russian]
 Filipp, N. (1994) Schpioni XX veka. - Moskva: Izd. Torgovij dom Respublika.- 414 s. [In Russian]
 Chunixin, V. (2020) Rihard Zorge - zametki na poljax legendi. - Elektronnij resurs: RuLit, № 1900b, 10.11. [In Russian]
 Chupakov, D. (2018) Rihard Zorge: novie materiali o vidayuschemsja razvedchike. - Materiali I konferentsii, posvjaschennoy R. Zorge. - Moskva: Voenno-istoricheskoe obschestvo. [In Russian]
 ASIJ Stories: Journalist, Gymnast, Schoolboy, Spy (2021) - www.asij.ac.jp, 16.02.
 Cheda R. (2019) Kontrowersyjna historia sowieckiego agenta. - Warszawa: «East News», 20.10.
 Giullain (1987) R.Sorge. - Warszawa: Wyd. Książka i Wiedza.

Richard Sorge. Podręcznik niemieckich komunistów. Informacje biograficzne. (2008) - Berlin: Wyd. Karl Dietz Verlag. - S.1.

Wieczorkiewicz P. (2020) Richard Sorge: superszpieg Stalina? – <https://histmag.org/10488>, 10.12.

Gugin Oleksandr

Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1997-2876>, guga@prz.edu.pl

Lisnevskaya Julia

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3068-0791>, kzvo@dano.dp.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 08.03.2021

Схвалено до друку / Accepted: 15.04.2021

Yevhen Laniuk*Ivan Franko National University of Lviv*

Technocracy as a challenge to political freedom in the digital age

The government of the former Prime-Minister of Ukraine Olexiy Honcharuk named itself “the government of technocrats”. This shows that the concept of technocracy becomes attractive in Ukraine. Technocracy is the form of government, which attempts to distance itself from political representation or affiliation with a particular ideology. Technocrats derive their legitimacy from their skills and expertise, and focus primarily on problem-solving and optimizing the society’s useful functions.

Technocracy has always been a promising political concept. The Republic by Plato can be regarded as the first attempt to substantiate a technocratic society, in which power proceeds from the expertise of its dominant elite. Technocracy was very appealing in the industrial age, when scientific management of factories inspired the idea that society at large could be governed by similar methods. Today, digital technologies and Big Data reinvigorate the technocratic project.

In this article it has been shown that technocracy, if taken too far, can be antithetical to liberal democracy and its core value – political freedom. Technocratic society resembles a corporation run by the board of directors rather than a republic of citizens. We have pointed out the factors, which make it appealing in the modern world. We then have analyzed the ideas of Howard Scott, the founder of the movement Technocracy Inc., who advocated this political model in the industrial age, and Parag Khanna, who has made similar claims about the benefits of technocracy in the digital age. It has been proven that both these thinkers share the same illiberal mindset including the common faith in the applicability of scientific methods of social management without regard for popular votes and opinions, admiration of autocratic powers of the day, and disregard for democratic procedures, which they see as hurdles on the path toward economic well-being and political domination. Finally, we asked the question: if the challenge to political freedom in Ukraine proceeds from technocracy, will it be defended in the same way as during the three Ukrainian Maidans (1990, 2004, 2014)? We deliberately leave this question unanswered, hoping that the answer will be investigated in future publications.

Keywords: *technocracy, political freedom, democracy, digital age, Howard Scott, Parag Khanna, Ukraine*

Євген Ланюк*Львівський національний університету імені Івана Франка*

Технократія як виклик політичній свободі у цифрову епоху

Уряд колишнього прем'єр-міністра України Олексія Гончарука назвав себе «урядом технократів». Це вказує на те, що концепція технократії стає дедалі привабливішою в Україні. Технократія – це тип правління, що намагається дистанціюватися від політичного представництва чи приналежності до певної ідеології. Легітимність технократів обумовлена, передусім, їхніми навичками, а свою увагу вони зосереджують, передусім, на вирішенні проблем та оптимізації корисних функцій суспільства.

Технократія була привабливою у різні історичні епохи. «Державу» Платона можна вважати першою спробою обґрунтувати технократичне суспільство, в якому влада ґрунтується на навиках та знаннях його керівної верстви. Також, технократію вважали напрочуд перспективною у промислову епоху, коли науковий менеджмент підприємств надихнув ідею, що суспільством загалом можна керувати схожими методами. Сьогодні технократія отримує новий стимул від стрімкого розвитку комп'ютерних технологій і «великих даних».

У статті стверджується, що технократичний проект може суперечити ліберальній демократії та її ключовій цінності – політичній свободі. Технократичне суспільство нагадує радше корпорацію, якою керує рада директорів, аніж республіку громадян. Було вказано на фактори, які лежать в основі привабливості технократії у сучасному світі. Також, було проаналізовано ідеї Говарда Скотта, засновника руху Technocracy Inc. у 1930-х рр. у США, який відстоював технократію у промислову епоху, та Парага Ханни, який обґрунтовує її переваги над демократією у цифрову епоху. Обидва автори мають чітко виражену антиліберальну позицію, яка включає переконання, що суспільством потрібно керувати на основі «наукових методів», а не демократичних голосів; захоплення авторитарними державами відповідних історичних епох,

а також трактування демократичних норм і процедур як перепон на шляху до економічного процвітання та політичної могутності. Наприкінці було поставлено питання: якщо основний виклик для політичної свободи в Україні походить від технократії, чи захищатимуть її так само, як це відбувалося під час трьох українських Майданів (1990, 2004, 2014 рр.)? Ми залишаємо це запитання без відповіді, сподіваючись, що воно буде досліджено у майбутніх публікаціях.

Ключові слова: технократія, політична свобода, демократія, цифрова епоха, Говард Скотт, Парра Ханна, Україна

Introduction.

The government of the former Prime-Minister of Ukraine Olexiy Honcharuk named itself “the government of technocrats.” (RPR, 2019) This shows that the concept of technocracy becomes ever more attractive for Ukraine. Technocrats distance themselves from political ideologies, representation of particular groups of voters, and affiliation with traditions and values of society. Instead, they attempt to act as managers focusing primarily on problem-solving and optimizing the society’s useful output. Their techniques are purely instrumental: more GDP, less crime and poverty, better infrastructure, etc., and their political credo is not liberalism, conservatism, socialism or nationalism, but, mostly, pragmatism. Technocratic politicians, thus, resemble rather corporate managers than elected representatives of the people.

Technocracy becomes especially appealing in times of crisis. In an unstable society, plagued by conflicts and tug-wars between different sets of values (national, ideological or religious), there is a temptation to bring to power apolitical administrators, who will dissociate themselves from thorny political issues and will act as neutral managers addressing only those problems, which can be objectively measured and are usually universally approved (the growth of economy, fighting corruption, building a better infrastructure, etc.). Therefore, it was no coincidence that the government of Olexiy Honcharuk presented itself as technocratic precisely after the divisive presidential elections in Ukraine in 2019. Even the President Volodymyr Zelensky himself referred to this rhetoric when he said, in his 2020 New Year address, that “the name of the street doesn’t matter because it is lit and paved.” (UNIAN, 2020)

Considering the high level of support of this speech (Rating, 2020), as well as the fact that over 60% of Ukrainians uphold the argument that “the country needs a ‘strong hand’ rather

than the talks about democracy” (Protsenko, 2019), technocracy might become a viable political option in our country.

In this article, we made an attempt to show that technocracy, if taken too far, is a dangerous position, which can threaten the core political value – freedom. The thinking behind this model (emphasis on pragmatism, rationality, welfare and useful output) has already inspired a series of illiberal political projects, both imaginary (e. g., Thomas More’s Utopia) and real-life (totalitarian and autocratic regimes of the 20th and 21st centuries).

In the modern world technocracy is again very attractive. Several factors have converged to make it so. First of all, the rise of Big Data and sophisticated computer technologies. The digital age fosters the idea that for the first time in history, thanks to new technologies, it is possible to solve every human problem virtually and to create a “better” society. Second, democracy nowadays faces hardships. Not only has a tide of populism recently swept over Europe and North America, but also the global pandemic has shown that it could be surprisingly easy for people to give up their liberties and yield to instrumental regimentation of their lives. Third, the rapid economic growth in the East (especially, in China and Singapore) versus stagnation in the West makes the East Asian autocratic political model, based on technocratic expertise rather than democratic legitimacy, an appealing ideal for the rest of the world. In the past, Western countries could attribute their successful economies to their democratic politics. Today, against the backdrop of China, they can no longer make such claims.

The **aim of research** is to give weight to the claim that excessive technocracy can be detrimental to political freedom. In this article, we made an attempt to show why it might be the case and how it can occur in the digital age. In today’s rapidly changing world, Ukraine should find an optimal model of its political development. Since the first persons

of our country have declared their commitment to technocracy, we hope that this article can contribute to the awareness about the potential dangers of this political model.

Analysis of publications. The perils of unrestrained technocratic government have already been covered in a number of publications, including: (Reiser & Hebenstreit, 2020), (Esmark, 2020), (Easterly, 2019), (Berman, 2018), (Bickerton & Accetti, 2015), (Habermas, 2015), (Bucchi, 2009), (Centeno, 1993). Among older publications, which still contain valuable insights into the topic, is: (Temple, 1944). An eulogy to technocracy as a viable alternative to democracy in the digital age can be found in: (Khanna, 2017). Consideration of illiberal political practices assisted by digital technologies can be found in: (Harari, 2018), (Gray, 2019). The discussion about the political value of freedom and its connection with liberal democracy can be found in: (Bova, 1997), (Beetham, 2004), (Laniuk, 2019).

Discussion.

The term “technocracy” derives from the Greek words “τέχνη” (tekhne meaning skill) and “κράτος” (kratos meaning power). Based on the ambiguity of the Greek work tekhne, it is possible to interpret it in two ways: 1. as the power of the scientific and technical elite; 2. as the power of technologies, which the British economist Arthur W. Brian defines as “a means to fulfill a human purpose.” (Brian, 2011, p. 28). Miguel Angel Centeno characterizes technocracy as “the administrative and political domination of a society by a state elite and allied institutions that seek to impose a single, exclusive policy paradigm based on the application of instrumentally rational techniques” (Centeno, 1993). This definition highlights the unity between technologies and power whereby human society is approached as a kind of “raw material” for the implementation of rationally defined policies of its dominant elite.

In this article, the connection between freedom and democracy will not be covered, because we have already done it in our previous publication (Laniuk, 2019). For this analysis it would be enough to say that we regard liberal democracy as institutionalized freedom. According to Isaiah Berlin, political freedom has two dimensions, namely, negative and positive one (Berlin, 1969, p. 121). Liberal

democracy enables both these dimensions. It is the guardian of negative freedom (via its courts and law-enforcement agencies) and the embodiment of positive freedom (through elections and referendums representing the will of the people). This allows interpreting freedom as an “Alpha and Omega” of liberal democracy. This does not deny, of course, that liberal democracies should not strive for effective governance, capable leadership or powerful military, however, these goals should be regarded not as independent ends, but only as a means of protecting and increasing their citizens’ freedom.

On the other hand, the “Alpha and Omega” of technocracy is not freedom, but the pragmatic optimization of society’s measurable functions (more GDP, less crime, etc.). If democratic procedures and human rights stay in the way of these functions, a consistent technocrat will brush them aside, as it happens, for example, in China or Singapore, where the society’s useful output and smooth workings of its institutions are more praised than the rights and freedoms of its citizens. According to Centeno, technocracy has several characteristics, which constitute it as a specific political form. The technocrats are usually appointed rather than elected. They focus primarily on problem-solving than on representation. Usually, they have received a technical education and, because of this fact, have a “shared faith in the applicability and superiority of technical methodologies and paradigms,” which is accompanied by the “assumption that rationality is beyond dogmatism, and that scientific analysis knows no ideology.” (Centeno, 1993) Their commitment to scientific rationality determines their implicit and often explicit, rejection of politics as “inefficient and possibly corruptive.” (Centeno, 1993)

Technocracy can be seen as an antagonistic pole of democracy. Democracy emphasizes the sovereignty of people; technocracy believes in the sovereignty of expertise. Democracy first represents and then rules, technocracy favors ruling without representation. Democracy is based on the premise that society consists of different groups and interests; technocracy treats it as an indiscriminate whole. Technocracy is not only opposed to democracy, but, according to Centeno, is also similar to theocratic regimes of the ancient world: “In imposing the domination

by an instrumental rationale and scientific method, technocracies are similar to theocratic regimes or states that have explicit, dominant political ideologies. In all these cases, legitimacy comes not from the barrel of a gun or from the ballot box, but from adherence to the dictates of a 'book.' Whether that document contains the word of God, a theory of history, or the econometric functions that describe equilibria, those best able to interpret its message and implement its laws cannot take opposition or popular participation into account." (Centeno, 1993)

Technocracy is opposed not only to democracy, but also to freedom, insofar as freedom is its supreme value. The most straightforward way to view it in this light is to point out the common features of technocracy and totalitarianism. The application of "instrumentally rational techniques," which must produce "measurable results," according to Centeno, is a distinctive feature of technocracy, but historically it has been a hallmark of totalitarianism. Aldous Huxley wrote his famous dystopia *Brave New World* (1932) under the impression from the rule of scientists and engineers who were summoned by Franklin D. Roosevelt into his administration after the start of the Great Depression. Though Huxley's novel is a fiction, he nevertheless captured the technocratic dream: a society, which is ruled "scientifically" and whose every aspect is carefully analyzed, planned and controlled by the experts.

The old adage says: "The road to hell is paved with good intentions." The technocratic pursuit of efficiency, convenience and measurable outputs, if left unchecked, can lead to a tyrannical prison-world. The Utopian socialists (Henri de Saint-Simon, Charles Fourier, Étienne Cabet and Robert Owen) described rationally planned and scientifically governed societies. These early speculations inspired Karl Marx and Vladimir Lenin to conceive not a fictional, but a real totalitarian world, whose distinctive feature was a large-scale technocratic experimentation with nature and society.

At one point, technocracy also had totalitarian overtones in the United States. Scathing criticism of the views of Howard Scott, the founder of the movement Technocracy Inc., uncovers the totalitarian features of technocracy. In the 1930s, Scott proposed to

replace American politicians with scientists and engineers and founded a social movement to assist this goal. We would like to cite some of Scott's arguments along with the responses of his critic Paul Temple, because they bear a striking resemblance to the rhetoric of today's champions of technocracy, which we will analyze later in this article (unfortunately, no works of Howard Scott are directly available in Ukraine, therefore, we quote his arguments as cited by his critique Paul Temple).

Scott believed that it was "a grandiose nonsense" that "the collective multiplication of human opinion was the nearest possible approach to divine omniscience in the solution of all political problems" (as cited in Temple, 1944). "Political liberty," he believed, "is a dead issue today" (as cited in Temple 1944). Paul Temple commented in 1944 that these passages sounded as "translations from contemporary German:" "The Nazis," he wrote, "based their anti-democratic propaganda on a mystic 'Führer-prinzip,' while Scott bases his on 'science.' No one ever took a vote on the law of gravitation, reasons Scott like a precocious schoolboy. Why should we rely on votes to tell us how to engineer society?" (Temple, 1944)

The sole rationale of technocracy, according to Scott, is that it was efficient. "Technocrats," he explained, "are not filled with any love for humanity or influenced by any ethical idea but are primarily concerned with function" (as cited in Temple, 1944). This serves as a "sufficient reason" to adopt technocracy even despite the wishes of the people who would have to live under it.

In 1939, Scott's movement adopted the attributes, which were very similar to the "black shirts" of Mussolini or Hitler's "Sturmabteilung." Its members wore uniforms and called Scott "the Chief" (English translation of *Der Führer*). In his pamphlet *Pax Americana* (1939), Scott curtsied to Adolf Hitler writing that "Technocracy would like to point out that regardless of how we regard Herr Hitler and the Nazi regime of Germany, they are the embodiment of the expression of the will of the German people" (as cited in Temple, 1944). According to Paul Temple, he said the same for Stalin (then Hitler's partner), praising the "increased efficiency brought about by their regimes" (as cited in Temple, 1944).

This brief analysis shows that technocracy

can be antithetical to freedom. When the society's productive output and frictionless workings of its institutions displace freedom as the main rationale of its existence, such a society downgrades to a sort of "animal farm," which is run "scientifically". People will be unable to control the policies affecting them and the society will resemble rather a corporation run by the board of directors than a republic of citizens.

Despite its illiberal overtones and past failures, technocracy is a recurrent lure. It was attractive in different historical epochs (ancient, as well as modern), but mostly in transitional historical periods, when new political, economic and social practices challenged the established values. One example was the Renaissance. When the medieval society was collapsing under the joint force of capitalist economy and scientific rationality, many thinkers (e.g., Thomas More, Tommaso Campanella, Francis Bacon, etc.) devised ideal communities ruled by dispassionate administrators for the benefit of all their members. Another episode was the industrial age when the efficient and highly rational management of labor at factories inspired the idea that society at large could be governed by the same methods.

Today, new technologies also create similar temptations and feats. Big Data and cutting-edge computers have accelerated the economy and awakened the old dream about infinite progress. Therefore, there are again voices asking whether it would not be better to entrust the society to "experts" rather than voters. At the same time, the competition with such countries, as China, that introduce technocratic methods of ruling without much regard for privacy and human rights, prompts their western counterparts to follow the same road. Unsurprisingly, there are already champions of this political ideal. Let us quote one of them.

Like Howard Scott in the 1930s, the American author Parag Khanna in his book *Technocracy in America: Rise of the Info-State* (2017) repeatedly argues that democracy is passing out and does nothing good except breeding populism and bringing to power mostly incompetent politicians. According to him, "everyday people don't measure their lives by how democratic their state is, but whether they feel safe in their cities, can afford

their homes, have stability in their work, have a plan for growing old and can remain connected to friends and family" (Khanna, 2017, p. 14). A good political system is the one which "delivers:" "The input of democracy," he argues, "can never compensate for the output legitimacy of delivering the basics" (Khanna, 2017, p. 20).

In his book he makes a forthright claim that human rights, the rule of law, the people's sovereignty and other pillars of democracy can be sacrificed for the sake of economic output and material well-being. "We are coming to appreciate," writes Khanna, "that the difference between successful and failing countries is not rich vs. poor, left vs. right or democratic vs. authoritarian, but whether they have the capacity to meet their citizens' basic needs" (Khanna, 2017, p. 15).

In the same way as Howard Scott praised "increasing efficiency" brought by the regimes of Hitler and Stalin, Parag Khanna assigns a large portion of his book to the veneration of successful non-democratic countries, especially Singapore and China, which he contrasts with their less performing democratic counterparts, such as India. "China's spectacular rise versus that of democracies," he writes, "has shown the World that it is better to have a system focused on delivery without democracy than a system that's too democratic at the expense of delivery" (Khanna, 2017, p. 20). However, he totally misses the price these countries had to pay for their high-performing economies. For example, his accolade to the Communist dictator Deng Xiaoping whose "accrued experiments resulted in China's economic miracle" (Khanna, 2017, p. 26) totally ignores his responsibility for the massacre of the democratic opposition in the Tiananmen Square in 1989.

As we see, Parag Khanna's arguments about the benefits of technocracy echo the statements of Howard Scott formulated almost ninety years ago. What is different, though, is his emphasis on cutting-edge digital technologies – Big Data and supercomputers – as a means to arrive in the society of the future. He calls the type of state he envisages an "Info-State" and advocates the extensive use of digital technologies for social planning. There will be no elections or referendums in the "Info-State," because its policies will be based directly on data. In

totalitarian political projects, starting from *The Republic* by Plato, power did proceed not from the consent of the people, but from some pre-political, metaphysical “truth” (it could be either divine justice or dialectical materialism), contemplated by the supreme authority (philosophers-kings or the Communist Party). In Khanna’s “Info-State,” it is Big Data, which again justifies the old idea about the “reign of truth.”

In a nutshell, Parag Khanna’s Technocracy in America: Rise of the Info-State promises a sterile and flawless unfree world, in which the unelected and unaccountable “inner party” will govern the society with the help of a larger “outer party” of civil “apparatchiks” and Big Data technologies while treating it as a private enterprise. The citizens of the Info-State will no longer be “we, the people.” Instead, they will be reduced to a consultation body probed via ubiquitous surveillance.

At the end it is appropriate to ask a question: Can Parag Khanna’s Info-State be a model for Ukraine? The long experience of living under autocratic and totalitarian regimes has contributed to our population’s generally low commitment to the value of political freedom. Another part of this historical legacy is the consumerist and materialistic mentality. Therefore, if the “Info-State” is built in our country, we believe that many people will not object to it. At the same time, in its recent history Ukraine has undergone three political revolutions – the Revolution on Granite (1990), the Orange Revolution (2004) and the EuroMaidan revolution (2014). In all these events, their participants fought for the ideals of freedom and democracy against sluggish, corrupt and politically bankrupt elites. However, imagine a different scenario, in which the enemies of political freedom are not retrograde, dishonest, luxury-loving and criminal politicians, but skilled, Western-educated, white-collar and performance-oriented technocrats. Will we go to the Maidan Square to protest them and fight for freedom? Let us leave this question unanswered.

Conclusions.

In this article the concept of technocracy has been outlined and its features have been highlighted. It has been emphasized that this political form is pre-occupied primarily with the optimization of society’s useful output, which it values above democratic procedures

meant to safeguard political freedom. It has been maintained that technocracy becomes especially attractive in transitional historical periods when humankind invents a new rationalistic toolkit laden with great transforming power and expectations. In the modern world three circumstances make technocracy especially appealing. First of all, the rise of Big Data digital technologies. They foster the idea that human society can be ruled based on data rather than democratic votes, and, thus, revive the ancient idea of “the reign of truth,” which goes back to Plato’s *The Republic*. The second factor is the hardships that liberal democracy undergoes in the modern world. The hardships include the tide of populist movements and politicians that swept across Europe and North America in recent years, and the global pandemic, which demonstrates that it could be surprisingly easy for people to give away their freedom and yield to technocratic regimentation of their lives. The third factor is the competition with such countries as China, which make the useful output of society (both economic and military) a cornerstone of their policies, while having little regard for human rights and democratic procedures. The struggle with such countries urges some of their practices, including technocracy, also in the West. The ideas of Howard Scott, who advocated technocracy in the industrial period, and Parag Khanna, who is its champion in the digital age, have been discussed and the illiberal nature of both these authors’ mindset has been shown. Both Scott and Khanna admired the autocratic powers of the day, had a shared faith in the application of rationalistic and scientific methods of social management, disregarded democratic procedures, which they saw as hurdles on the way of economic well-being and political power, and advocated their technocratic political models as ultra-modern and meeting the Zeitgeist of their respective ages. Finally, a statement has been made that, because of several historical reasons, technocracy potentially can be viewed as a viable political option in Ukraine and the question has been asked: Will political freedom be defended in Ukraine if its enemies are skilled and performance-oriented technocrats? We deliberately left this question unanswered. Perhaps it can be addressed in future publications.

REFERENCES

- Bucchi, M. (2009). *Beyond technocracy: Science, politics, and citizens*. Springer Science & Business Media.
- Beetham, D. (2005). Freedom as the Foundation. *Journal of Democracy*, 15(4), 61–75. <https://doi.org/10.1353/jod.2004.0057>.
- Berlin, I. (1969). *Four essays of liberty*. Oxford University Press.
- Berman, S. (2018). Against the Technocrats. *Dissent Magazine*. <https://www.dissentmagazine.org/article/against-technocrats-liberal-democracy-history>.
- Bickerton, C., & Accetti, C. I. (2015). Populism and Technocracy: Opposites or Complements? *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 20(2), 186–206. <https://doi.org/10.1080/13698230.2014.995504>.
- Bova, R. (1997). Democracy and Liberty: The Cultural Connection. *Journal of Democracy*, 8(1), 112–126. <https://doi.org/10.1353/jod.1997.0016>.
- Brian, A. (2011). *The Nature of Technology: What It Is and How It Evolves*. Free Press.
- Centeno, M. A. (1993). The New Leviathan: The Dynamics and Limits of Technocracy. *Theory and Society*, 22(3), 307–335. <https://doi.org/10.1007/BF00993531>
- Easterly, W. (2016, December). *Democracy Is Dying as Technocrats Watch*. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2016/12/23/democracy-is-dying-as-technocrats-watch/>.
- Esmark, A. (2020). *The New Technocracy*. Policy Press.
- Gray, J. (2019, February). *The New Tech Totalitarianism*. *New Statesman America*. <https://www.newstatesman.com/culture/books/2019/02/new-tech-totalitarianism>.
- Habermas, J. (2015). *The Lure of Technocracy*. John Wiley & Sons.
- Harari, Y. N. (2018, September). The Myth of Freedom. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2018/sep/14/yuval-noah-harari-the-new-threat-to-liberal-democracy>.
- Khanna, P. (2017). *Technocracy in America: Rise of the Info-state*. CreateSpace.
- Laniuk, Y. (2019). Freedom as a Foundation of Liberal Democracy: A Normative Perspective. *Visnuk of the Lviv University. Series Philosophical Science*, 23, 35–46. <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-5>
- Protsenko, V. (2019, February 23). The “Strong Hand” Curse: Why Ukrainians Do Not Like Capitalism. *Vox Ukraine*. <https://voxukraine.org/en/the-strong-hand-curse-why-ukrainians-do-not-like-capitalism/>
- Rating Group. (2020, February). SOCIO-POLITICAL MOODS OF POPULATION (22–26 JANUARY, 2020). http://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_22-26_yanvarya_2020_goda.html
- Reiser, M., & Hebenstreit, J. (2020). Populism versus technocracy? Populist responses to the technocratic nature of the EU. *Politics and Governance*, 8(4), 568–579.
- Reanimation Package of Reforms. (2019, November). Honcharuk government: the first victories and failures of young reformers. *RPR*. <https://rpr.org.ua/en/news/honcharuk-government-the-first-victories-and-failures-of-young-reformers/>
- Temple, P. (1944). A Totalitarian Fantasy –Technocracy, Fascism, and the War. *New Internationalist*, 10(4), 118–121. <https://www.marxists.org/archive/draper/1944/04/technocracy.htm>
- Zelensky New Year address: Everyone should answer the question: who am I? (2020, January 1). UNIAN. <https://www.unian.info/society/10816211-zelensky-s-new-year-address-everyone-should-answer-the-question-who-am-i.html>

Laniuk Yevhen Ph.D., <https://orcid.org/0000-0003-0171-9802>, yevhen.lanyuk@lnu.edu.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 15.03.2021

Схвалено до друку / Accepted: 16.04.2021

Василь Філіпчук, Ігор Петренко, Григорій Постригань

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Підходи до оцінки й аналізу політичних ризиків

У статті досліджено підходи до оцінки політичних ризиків. Метою дослідження є комплексний аналіз методів і прикладних моделей аналізу та оцінки політичних ризиків. Автори виходять з того, що політичні ризики мають значний вплив як на політичну діяльність, так і на економічний та фінансові сектори відповідної країни. З огляду на їх інклюзивний характер, необхідним є використання спеціальних методів й моделей, які дозволяють оцінити ризиковану діяльність та мінімізувати негативний розвиток подій як для уряду, так і для міжнародних інвесторів. Встановлено, що методи аналізу й оцінки політичних ризиків пройшли еволюційний шлях від неструктурованих якісних методів до формалізованих структурованих якісно-кількісних моделей. Виокремлено якісні, кількісні та комбіновані підходи до аналізу та оцінки політичних ризиків, кожен з яких має як переваги, так і недоліки. Доведено, що перевагою якісного підходу є можливість оцінити специфіку кожної конкретної ситуації, недоліком – суб'єктивність думок експертів. Перевагою кількісного підходу є можливість порівнювати різні країни та регіони за рівнем ризику, використовуючи єдиний числовий вимір чинника ризику, недоліком – неврахування якісних чинників, які можуть суттєво впливати на рівень політичного ризику, але не можуть бути враховані статистикою. Обґрунтовано, що оптимальним підходом до оцінки й аналізу політичних ризиків є комбінований підхід, який передбачає поєднання якісних та кількісних методик. Він є доволі гнучким та інтегративним, що дозволяє, з одного боку, мінімізувати суб'єктивність експертних оцінок побудовою числових виразів чинників ризику (там, де це є можливим), з іншого боку, залишається можливість врахування різноманітних нюансів, інформацію про які можуть отримати експерти від обізнаних людей з країни, що оцінюється. Автори доходять висновку, що комбінований підхід є своєрідною відповіддю на питання: яким чином знизити вплив чинника суб'єктивного сприйняття середовища на кінцевий результат, але водночас врахувати його під час аналізу кількісних показників.

Ключові слова: *політичний ризик, ризик країни, політичний процес, аналіз ризиків, оцінка ризиків, метод, бізнес, міжнародні інвестори*

Vasyl Filipchuk, Ihor Petrenko, Hryhorii Postryhan

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Approaches to political risk assessment and analysis

Approaches to political risk assessment have been examined in the article. The aim of the study is to perform a comprehensive investigation of methods and applied models of political risks' analysis and assessment. The authors assume that political risks have a significant impact on both political activity and the economic and financial sectors of the country. Given their inclusive nature, it is necessary to use special methods and models that allow assessing risky activities and minimizing negative developments for both government and international investors. It has been found out that the method of analysis and assessment of political risks has gone through an evolutionary path from unstructured qualitative methods to formalized structured qualitative-quantitative models. Qualitative, quantitative and combined approaches to the analysis and assessment of political risks have been identified, each of which has both advantages and disadvantages. It has been proved that the advantage of a qualitative approach is the ability to assess the specifics of each situation, its disadvantage is the subjectivity of the opinions of experts. The advantage of the quantitative approach is the ability to compare different countries and regions by level of risk, using a single numerical dimension of the risk factor, the disadvantage is that it doesn't take into account qualitative factors that can significantly affect the level of political risk, but cannot be taken into account statistics. It has been substantiated that the optimal approach to the assessment

and analysis of political risks is a combined approach, which involves a combination of qualitative and quantitative methods. It is quite flexible and integrative, which allows, on the one hand, to minimize the subjectivity of expert assessments by constructing numerical expressions of risk factors (where possible), on the other hand, it remains possible to take into account various nuances that experts can obtain from experienced people from the country, which is assessed. The authors conclude that the combined approach is a kind of answer to the question of how to reduce the impact of the environment's subjective perception factor on the end result, but at the same time to take it into account when analysing quantitative indicators.

Keywords: political risk, country risk, political process, risk analysis, risk assessment, method, business, international investors

Вступ

Оцінка ризиків є важливою проблемою для політичної діяльності, яка безпосередньо пов'язана з вибором того чи іншого напрямку дій. Понад це, політика є інклюзивною сферою життєдіяльності людини, яка не просто проникає у всі інші сфери, а й часто може здійснювати вирішальний вплив на процеси, які в них протікають. Ускладнюється оцінка ризиків в політиці також й тим, що політична діяльність передбачає взаємодію між великою кількістю акторів, які часто спираються на різні цінності, мають відмінні інтереси й мотиви дій, а також володіють нерівноцінними ресурсами. Тож, для оцінки політичних ризиків необхідно використовувати спеціальні методи й моделі, які дозволяють оцінити ризиковану діяльність та мінімізувати ризики негативного розвитку подій.

Метою дослідження є комплексний аналіз методів і прикладних моделей аналізу та оцінки політичних ризиків.

У ході дослідження було використано історичний, системно-структурний, структурно-функціональний метод, а також методи порівняння, аналізу та синтезу.

Аналіз досліджень і публікацій.

Дослідженню практики оцінки й управління політичними ризиками на практиці конкретних корпорацій та ситуацій присвячено праці Ч. Кеннеді (Kennedy, 1984; Kennedy, 1987; Kennedy, 1991), А. Саундарама та С. Блека (Sundaram, Black, 1995), Ф. Стапенхерста (Stapenhurst, 1995). Вагомий внесок у розвиток досліджень оцінки й аналізу політичних ризиків зробила діяльність Асоціації аналітиків політичного ризику (APRA). Вона проіснувала до 1990 року, після чого була перейменована в Раду

з управління ризиками в міжнародному бізнесі (CIBRM). Ключовими напрямками діяльності Асоціації були проведення представницьких міжнародних конференцій з проблем політичних ризиків, а також випуск щоквартального журналу Risk Management Review (RMR). У цьому журналі публікувалися останні розробки в області оцінки, аналізу та управління політичними ризиками.

Серед публікацій середини 90-х років XX століття варто виокремити роботи авторитетних дослідників у сфері політичних ризиків Вільяма Копліна і Майкла О'Лірі (Coplin, O'Leary, 1994). Вони розробили одну з найефективніших методик оцінки політичних ризиків. У своїх роботах ці дослідники розкривають методологію ризик-аналізу і практику її застосування у діяльності найбільшої дослідницької компанії Political Risk Services.

Також необхідно відзначити праці Л. Хоувелла, Б. Чаддіка (Howell, Chaddick, 1994; Howell, 2014), в яких розкривається авторська методика аналізу політичних ризиків, яка стала основою для багатьох аналітичних моделей. Цікаву модель аналізу політичних ризиків викладено в роботі європейських дослідників Е. Кларка і Б. Маройза (Clark, Marois, 1996).

Варто також відзначити внесок американської дослідницької компанії Global Risk Assessment, Inc. (GRA), публікації якої є одними з кращих джерел для систематизації актуальних теоретичних і практичних підходів до оцінки та управління політичними ризиками (Global Risk Assessment: Issues, Concepts and Applications, 1997).

Сьогодні існують десятки моделей розрахунку та рейтингування політичних

ризиків, які активно використовують чисельні експертні агентства та консалтингові компанії в різних країнах світу, наприклад: Frost & Sullivan (the World Political Risk Forecast), Business International and Data Resources Inc. (Policon), BERI (Business Environment Risk Index), Boston Consulting Group, Kissinger Associates, Oxford Analytica, PRS Group тощо.

Результати дослідження.

Підходи до аналізу та оцінки політичного ризику пройшли еволюційний шлях від неструктурованих якісних методів до формалізованих структурованих якісно-кількісних моделей. Також, для аналізу та оцінки політичних ризиків використовуються різноманітні методики від складного імовірнісного аналізу до суто інтуїтивних припущень.

Методики аналізу та оцінки політичних ризиків поділяють на три групи: якісні, кількісні та комбіновані (Биченков, 2007, с. 70-71; Матвеев, 2012, с. 148). Деякі вчені якісні методики іменують суб'єктивними, а кількісні – об'єктивними, пояснюючи це відмінностями інформації, яка використовується в процесі оцінки й аналізу політичних ризиків: або суб'єктивні експертні оцінки, або первинні об'єктивні дані, відповідно.

Класичний якісний підхід передбачає написання доповіді, у фокусі уваги якої знаходиться певний регіон чи країна. Основою цієї доповіді є висновки експертів. Успішність такого підходу багато в чому залежить від досвідченості та фаховості залучених експертів, які дійсно мають максимально повне уявлення про ситуацію у відповідній країні, регіоні чи сфері. За цього підходу експерти можуть апелювати й до кількісних даних, але вони все одно будуть результатом їх суб'єктивного бачення ситуації, яке й буде визначати напрям інтерпретації відповідних цифрових значень.

Класичними прикладами якісного підходу є метод «старих знайомств» (old hands) і метод «великих турів / інспекційних поїздок» (grand tours) (Rummel, Heenan, 1978, с. 67-76), які широко використовувалися в 70-ті роки ХХ ст.

Метод «old hands» передбачає написання звіту експертами, які мають широкі

знання про конкретний регіон/країну/сферу й мають можливість отримувати інформацію від представників місцевої еліти та добре проінформованих осіб – політиків, дипломатів, вчених, бізнесменів, журналістів, громадських активістів тощо. Основний недолік – крайній суб'єктивізм, наявність власної зацікавленості у джерел інформації (політиків, експертів тощо).

Метод «grand tours» передбачає також написання звіту, але вже не сторонніми експертами, а робочою групою, яка проводить низку експертних інтерв'ю безпосередньо в регіоні/країні. Основний недолік – «прикрашення» інформації особами, що були опитані, надання інформації такими особами крізь призму ідеологічних та особистих уподобань (Simon, 1985, р. 144).

Прикладом використання цього методу на практиці є модель Economic, Social And Political system (ESP) (Kobrin, 1982, р. 205), яку розробила компанія DowChemical. Ця модель передбачає попередній збір інформації щодо певної країни, відвідування цієї країни групою експертів, верифікацію інформації за допомогою інтерв'ю зі співробітниками відділення фірми та місцевими лідерами, остаточний аналіз інформації групою експертів, складання сценаріїв можливого розвитку подій. Перевага цього підходу в тому, що він спеціально розроблений для конкретних потреб компанії й передбачає залучення до аналізу як рядових членів компанії, так і вищий керівний склад, тим самим гарантуючи, що ставлення до результатів оцінки буде досить серйозним. Однак цей метод досить дорогий і вимагає багато часу.

Суб'єктивність цих методів в принципі очевидна, але остаточно вони себе дискредитували через нездатність виявити великі політичні ризики, які були пов'язані з революціями в країнах третього світу в 70-х роках ХХ століття. Яскравим прикладом уразливості таких методів стала революція в Ірані 1979 року, внаслідок якої американські компанії втратили понад мільярд доларів.

Подолати недоліки перших двох методів прагнули за допомогою метода «Делфі», який передбачає використання інтерактивної процедури анонімного анкетного

опитування. Цей метод сформувався у процесі діяльності американської корпорації RAND і був концептуалізований Н. Далкі та О. Хелмером. Він має такі особливості: анонімність експертів, використання попереднього туру опитувань та статистична характеристика групової відповіді. Опитування групи експертів за цим методом проводиться у письмовій формі в кілька турів. При цьому експерти не контактують між собою, робоча група дає їм можливість ознайомитися з систематизованими результатами попереднього туру опитувань без зазначення того, хто яку думку висловлював. Потім все знову повторюється. При цьому кількість турів (як правило, від 2-х до 4-х) залежить від зведення поляризованих оцінок до мінімуму, тобто метод передбачає «сортування суджень» щодо оцінки тенденцій питання, яке досліджується. Якщо експерти досягають згоди з принципових питань у межах 2-го туру, то опитування припиняється (Горбатенко, Петренко, 2008, с. 175-177).

До переваг даного методу можна віднести використання зворотного зв'язку в ході опитування, уникнення похибок індивідуальної експертизи й багатьох недоліків традиційної групової експертизи, зокрема пов'язаних з потенційним конформізмом експертів. Проте, цей метод не вирішує суб'єктивізму оцінок й багато в чому повторює недоліки інших методів оцінки ризиків, які ґрунтуються на експертних оцінках.

Найвідомішою моделлю якісного підходу до оцінки політичних ризиків, що використовує метод «Делфі», є Business Environment Risk Index (BARI) (Haner, Ewing, 1985), розроблена німецьким дослідником Ф. Ханером. Дана модель передбачає побудову двох індексів – 1) Індексу політичних ризиків (Political Risk Index – PRI) та 2) Індексу операційних ризиків (Operation Risk Index – ORI). Ця модель стала своєрідним еталоном для всіх інших методик з плеяди якісного підходу.

Індекс політичних ризиків зображує оцінку 8 соціально-політичних чинників в тій чи іншій країні (регіоні) та двох індикаторів («симптомів») ризику, які оцінюються за 7-бальною шкалою, де

7 балів означає, що у сфері соціально-політичних умов країна не має ніяких труднощів, 0 балів означає великі труднощі.

Соціально-політичні чинники своєю чергою поділяються на внутрішні та зовнішні. Внутрішні чинники: 1) фрагментація політичного спектра і владний ресурс кожного сегмента; 2) різні способи мислення: ксенофобія, націоналізм, ставлення до корупції, готовність йти на компроміс тощо; 3) поділ на основі мови, етнічної приналежності та/або віросповідання і владний ресурс відповідних груп; 4) соціальні умови, включаючи щільність населення і розподілу суспільних благ; 5) необхідність в заборонних і каральних заходах для підтримки влади; 6) організованість і сила радикальних політичних угруповань. Зовнішні чинники: 1) сила основних противників і залежність від неї; 2) негативний вплив регіональних політичних сил. Симптоми політичного ризику: 1) соціальні конфлікти, включаючи демонстрації, страйки, вуличні зіткнення; 2) нестабільність, включаючи такі її прояви, як спроби зміни конституційного ладу, терористичні акти, політичні вбивства, громадянські війни.

Індекс операційних ризиків зображає оцінку ділового середовища та виявляє основні перешкоди на шляху розвитку бізнесу. Оцінка проводиться на основі 15 критеріїв за 4-бальною шкалою, де оцінка «4» відповідає найбільш сприятливому діловому середовищу, оцінка «0» означає неприйнятні для розвитку бізнесу умови. В рамках даної моделі існує третій, додатковий індекс «R», що зображає ступінь готовності країни дозволити іноземним компаніям імпортувати обладнання і сировину й переводити собі на батьківщину доходи. Даний індекс включає 4 субіндекси (ефективність чинного законодавства та правозастосовну практику).

Критерії Індексу операційних ризиків: 1) політична стабільність; 2) ставлення до іноземних інвесторів та іноземного прибутку; 3) рівень націоналізації; 4) ступінь інфляції; 5) стан платіжного балансу; 6) ступінь бюрократизації; 7) темпи економічного зростання; 8) конвертованість валюти; 9) можливості отримання прибутку, можливість реалізації проекту,

здійсненість контрактів; 10) вартість робочої сили, продуктивність праці; 11) розвиток ринку професійних послуг, можливість отримання консультаційних послуг; 12) стан інфраструктури (комунікації й транспорт); 13) місцеві управлінські кадри і партнери, можливість кооперування у сфері виробництва; 14) наявність короткострокових кредитів; 15) наявність довгострокових кредитів.

Індекс операційних ризиків включає декілька етапів. Спершу визначається коло змінних, які найімовірніше будуть впливати на ситуацію (критерії описані вище). Далі відбувається визначення ваги кожної змінної, яка буде залежати від пріоритетів відповідної компанії. Як правило, найбільшу вагу віддають політичній стабільності, наприклад 3,0, далі може йти критерій темпів економічного зростання, який може отримати до прикладу 2,5 одиниці тощо. Після цього, формується анкета для експертного опитування і вони починають оцінювати. За допомогою методу Delphi отримана інформація узагальнюється. Для кожної змінної експерти дають кількісну оцінку, після чого отримують для порівняння оцінки інших експертів і вносять поправки у свої оцінки. Після цього оцінки підсумовують і усереднюють. Крім ранжування ризиків, експерти дають якісну оцінку ситуації. Єдина експертна шкала має 5 варіантів відповідей (від 0 до 4), є тим інструментом, який дозволяє кількісно оцінити невизначеність. «4» на експертній шкалі означає точку «повної визначеності» і наявність відмінних умов для інвестування. «3» означає «низький ризик»: політичні та комерційні інститути досить сильні. «2» – «середній ризик»: політична та економічна стабільність забезпечується в короткостроковій перспективі, але не може бути гарантована протягом тривалого періоду. «1» – «високий ризик»: політичні, економічні та юридичні інститути мають високий ступінь вразливості або перестали ефективно виконувати свої функції. «0» – «надзвичайно високий ризик»: закони та порядок не дотримуються, уряд майже повністю втратив здатність виконувати свої функції, економіка зруйнована.

Експертне обґрунтування оцінки операційного ризику передбачає множення

балу оцінки за експертною шкалою (від 0 до 4) на вагу відповідної змінної. Так, якщо експерт вважає, що політична стабільність гарантована в середньостроковій перспективі: компетентний уряд повністю контролює політичну ситуацію, що відповідає 4 балам, а вага змінної «політична стабільність» визначається значенням «3», то підсумкова оцінка матиме вигляд $4 \times 3 = 12$. Така процедура здійснюється по кожному критерию з урахуванням відповідної експертної оцінки та встановленої ваги.

Підсумовуючи, варто загалом зазначити про переваги та недоліки якісного підходу. З одного боку такий підхід дозволяє оцінити специфіку кожної конкретної ситуації, що, безумовно, є перевагою, адже, в деяких випадках, ретельне дослідження специфічних елементів, які визначають ситуацію, може бути важливішим, ніж проведення систематичної кількісної оцінки. З іншого боку, все одно залишається проблема суб'єктивності думок експертів, на яку потенційно впливає безліч чинників, що є очевидним недоліком такого підходу.

В основі кількісного підходу лежить використання економетричного моделювання. Такий підхід передбачає кількісне вимірювання певних змінних. Тобто мова йде не про судження чи особистий досвід експерта, а про вимірювання частоти певних політичних подій, найчастіше, конституційних змін, демонстрацій, повстань, військових переворотів тощо. При реалізації даного методу на основі доступних політичних статистичних даних відбувається відбір найбільш значущих показників, які впливають на оцінку ризику – чинників ризику. Підсумкове значення ризику R – багатофакторна функція, що залежить від значень чинників, які враховуються (Σi – сукупність значень та чинника): $R = R(\Sigma 1, \Sigma 2, \Sigma 3, \dots, \Sigma n) = R(\Sigma i)$, де $i = 1 \dots n$.

Прикладом кількісного підходу є модель В. Копліна та М. О'лірі (O'Leary, Coplin, 1975 pp. 35-78), в основі якої лежать рівняння множинної регресії: $HCT = a + a_1X_1 + a_2X_2 + \dots + a_nX_n$, де HCT – показник стабільності внутрішньополітичної ситуації в конкретній країні (регіоні); $x_1 \dots x_n$ – показники соціального, економічного і політичного становища країни; a – вільний

член; a_i – параметри.

Параметри політичної стабільності в такій моделі визначаються широтою застосування насилля проти уряду у вигляді змов, державних переворотів, громадянських воєн, міжнаціональних конфліктів, терористичних актів тощо. При цьому, автори виокремлюють два різновиди нестабільності: 1) нестабільність в лавах керівного істеблішменту, пов'язана з боротьбою за владу всередині керівної верстви; 2) соціальна нестабільність, яка виникає як результат активної діяльності опозиційних соціально-політичних сил.

До економетричних моделей також можна віднести моделі PSSI (Political System Stability Index – PSSI) та Ecological Approach. Вони були розроблені в 70-і роки XX століття й ґрунтуються на точних причинних взаємозв'язках і спираються в першу чергу на агреговані статистичні дані.

Модель PSSI було розроблено Д. Генделем, Г. Вестом та Р. Мідоу. Аналізуючи послідовні зміни значень кількісних показників у часі, дана модель оцінює низку чинників політичного та соціального середовища. PSSI включає три групи індексів, кожен з яких визначається декількома змінними: 1) соціально-економічний індекс: етнолінгвістична фрагментація, показники ВВП на душу населення, споживання енергії на душу населення; 2) індекс соціальної конфліктності: суспільна нестабільність (повстання, демонстрації, урядові кризи), внутрішні загрози (озброєні напади, політичні вбивства, державні перевороти, озброєна опозиція), силовий потенціал держави (чисельність спецслужб на 1000 громадян); 3) індекс політичного процесу (рівень політичної конкуренції, ефективність законотворчої системи, частота конституційних змін за рік, безсистемна зміна вищого політичного керівництва (Haendel, West, Meadow, 1975, p. 61-72).

Модель Ecological Approach було розроблено Г. Кнудсеном (Knudson, 1974). Він виходив з припущення Т. Гурра та Д. Девіса, які вважали, що високий ступінь національної фрустрації буде існувати там, де є великий розрив між очікуваннями людей та їх фактичним добробутом (Gurr, 1970). Коли країна досягає найвищої

точки національної фрустрації, то вона знаходиться на порозі соціально-політичної кризи. Взаємодіючи з іноземним сектором, ця фрустрація може призвести до інтервенції або експропріації, причому, у нездатності чинного політичного порядку задовольнити економічні та політичні сподівання народу винним буде не уряд, а саме іноземні фірми.

За цією моделлю рівень очікувань вимірюється такими змінними, як рівень грамотності, кількість випущених газет на 1000 осіб, поширеність радіо і телебачення на 1000 осіб, відносний рівень урбанізації, поширеність профспілок. Рівень добробуту вимірюється на основі таких критеріїв, як рівень дитячої смертності, кількість лікарняних ліжок на 100 осіб, кількість лікарів на 1000 осіб, розвиненість водопровідних мереж, ВВП на душу населення, загальний обсяг інвестицій у відсотках від ВВП.

Підсумовуючи кількісний підхід до аналізу та оцінки політичних ризиків варто виокремити його переваги та недоліки. Перевагою даного підходу є можливість порівнювати різні країни й регіони за рівнем ризику, використовуючи єдиний числовий вимір чиннику ризику, який підсумовує відносний вплив певних індикаторів. Проблемним для кількісного підходу є вибір чинників ризику та визначення їх відносної ваги. Даний підхід, як правило, концентрується на обмеженій кількості підвидів ризику, наприклад, таких як політична стабільність, валютний контроль та експропріація. Проте список можливих ризиків є набагато ширшим і включає декілька сотень політичних, економічних і соціально-культурних чинників. Але, навіть якщо включити в дослідження всі ці чинники, то проблему це не розв'яже через відсутність необхідного об'єму репрезентативної статистичної інформації щодо настання тих чи інших ризикованих випадків, пов'язаних з дією політичних чинників. Тому неможливість сформувати вибірку, яка забезпечить необхідний рівень надійності результатів дослідження значно обмежує можливості використання статистичних та економетричних методів під час оцінки політичних ризиків. Тобто, оцінки, які можна отримати за допомогою кількісного підходу не є достатньо

правдивими. Крім того, звуження чинників політичного ризику до економічних показників призводить до неврахування якісних чинників, які можуть суттєво впливати на рівень політичного ризику, але не можуть бути враховані статистикою.

Своєрідним способом мінімізувати недоліки й максимізувати переваги якісних та кількісних методик аналізу й оцінки політичних ризиків став комбінований підхід. Він дозволяє поєднати суб'єктивне сприйняття середовища з кількісним аналізом об'єктивних даних для формування більш точних оцінок політичного ризику. Комбінований підхід ґрунтується на тому, що політичний ризик є багатоаспектним феноменом, який вимагає для свого вивчення застосування гнучкої прогностичної методики, яка може включати у свій арсенал різні методи, як експертні оцінки, так і аналіз об'єктивних кількісних показників. За цього підходу спочатку відбувається побудова індексу країни/регіону на основі: 1) числових показників, здобутих шляхом застосування статистично-економічного аналізу; 2) експертних оцінок якісних показників. Наступним кроком отримані результати зводяться в підсумковий індекс.

Комбінований підхід для оцінки політичного ризику використовує компанія Futures Group (Torre, Neckar, 1986, p. 12). За такого підходу оцінка проходить в кілька етапів. На першому етапі фахівці компанії розробляють «історичний індекс» політичної стабільності, який ґрунтується на двох субіндексах, які вимірюють частоту дестабілізаційних ситуацій в країні та економічні відхилення, що призводять до політичної нестабільності. Перший індекс будується на основі результатів експертних висновків про ймовірні несприятливі події у політичній сфері. На наступному етапі обидва індекси об'єднуються в єдиний індекс політичної нестабільності, який виражається у відсотках. Прогнозування ризику містить екстраполяцію індексу політичної нестабільності, наділяючи найсвіжіші дані більшою вагою. Таким чином, процедура оцінки політичного ризику компанією Futures Group дозволяє доповнювати суб'єктивні дані про політичний процес об'єктивними даними економічної ситуації.

В контексті комбінованого підходу також варто згадати моделі аналітичного агентства PRS Group: модель PRS і модель International Country Risk Guide (ICRG) (PRS Methodology, 2014). У центрі уваги цих моделей знаходиться характеристика інвестиційного середовища.

Модель PRS оцінює ризик за допомогою двох етапів. По-перше, визначаються три найбільш ймовірні сценарії розвитку політичної ситуації для кожної країни протягом півтора та п'яти років. В межах визначених сценаріїв експерти оцінюють рівень потенційних змін щодо 12 чинників ризику, а саме: 1) «політичний безлад»; 2) обмеження іноземної комерційної діяльності; 3) обмеження на володіння іноземним капіталом приватною власністю у відповідній країні; 4) дискримінація оподаткування; 5) валютний контроль; 6) бар'єри імпорту; 7) затримки оплати; 8) фінансове та кредитно-грошове розширення; 9) тарифні бар'єри; 10) обмеження щодо відшкодування прибутку, дивідендів і вкладення капіталу; 11) трудова політика; 12) іноземний борг.

Для розробки сценаріїв на 5 років додаються ще 5 чинників, а саме: 1) заново оцінений з огляду на ширший часовий горизонт political turmoil; 2) інвестиційні обмеження; 3) торгові обмеження; 4) внутрішні економічні проблеми; 5) зовнішні економічні проблеми.

Всі ці чинники використовуються для визначення сумарного поточного рівня ризику. Спочатку визначається рівень ризику для кожного з чинників, а потім прогнозується зміна рівня ризику в кожному з трьох найбільш ймовірних сценаріїв розвитку політичної ситуації. Ймовірності негативних змін підсумовуються й трансформуються в індекси (літери): від А + до D для кожного з трьох інвестиційних секторів: фінансові операції (банківська сфера), іноземні прямі інвестиції та експорт на ринок країни. Рейтинг ризику для інвестиційних проектів нараховується країні по кожному з секторів.

Індекс ICRG розраховується за трьома категоріями: політичний ризик (100 пунктів), економічний ризик (50 пунктів) і фінансовий ризик (50 пунктів). Тобто, цей індекс складається з трьох окремих

рейтингів по кожній з вищеназваних категорій. Індекс ризику країни виходить з суми трьох індексів, розділеної на 2. «Дуже низький рівень ризику» вважається від 80 до 100 пунктів, «дуже високий рівень» – від 0 до 49,5.

Оцінка рівня політичного ризику охоплює аналіз 12 змінних, а саме: 1) політична стабільність; 2) соціально-економічні умови; 3) інвестиційний профіль; 4) внутрішні конфлікти; 5) зовнішні конфлікти; 6) корупція; 7) участь збройних сил в політиці; 8) релігійна напруженість; 9) громадський порядок; 10) етнічна напруженість; 11) демократична відповідальність; 12) якість бюрократії. Вони мають різну питому вагу. Оцінка рівня фінансового ризику охоплює аналіз 5 змінних, а саме: 1) іноземний борг як відсоток від валового внутрішнього продукту; 2) іноземне боргове обслуговування як відсоток від ХГС (експорт товарів та послуг); 3) поточний рахунок як відсоток від ХГС; 4) чиста ліквідність; 5) стабільність обмінного курсу. Оцінка рівня економічного ризику передбачає аналіз 5 змінних, а саме: 1) валовий внутрішній продукт на душу населення; 2) реальний щорічний ріст валового внутрішнього продукту; 3) щорічне зростання інфляції; 4) баланс бюджету як відсоток від валового внутрішнього продукту; 5) баланс поточного рахунку як відсоток від валового внутрішнього продукту. При цьому, політичний ризик оцінюється на основі суб'єктивного експертного аналізу, а економічний та фінансовий – на основі об'єктивних кількісних даних.

Аналітичний звіт ICRG охоплює дослідження поточного стану справ, річний і п'ятирічні прогнози розвитку ситуації в країні. В межах прогнозів розглядаються «позитивний» і «негативний» сценарії, або «найкращий» і «найгірший» сценарії.

Сукупний ризик країни обчислюється за такою формулою: $СРПФЕР(країни N) = 0.5 (ПР + ФР + ЕР)$, СРПФЕР – складений рейтинг політичних, фінансових та економічних ризиків; ПР – загальний показник політичного ризику; ФР – загальний показник фінансового ризику; ЕР – загальний показник економічного ризику.

Висновки.

Кожен із розглянутих підходів до аналізу й оцінки політичних ризиків та відповідні методики в межах цих підходів мають свої переваги та недоліки. Якісний підхід загалом дає можливість швидко розглянути чинники або змінні й знайти взаємозв'язки. Проте, якісний підхід є досить суб'єктивним, він хоч і дає можливість врахувати всі нюанси, проте повністю залежить від суб'єктивних думок експертів, в кожного з яких є свій світогляд, свої ідеологічні та ціннісні орієнтації. Кількісний підхід, до певної міри, дозволяє подолати суб'єктивність, але концентрація на числовому вираженні чинників ризику може мати наслідком втрату важливих нюансів, які складно операціоналізувати, але вони можуть мати критичне значення для розуміння ситуації. Тобто, вони скоріше за все будуть відкинуті, що не дасть сформувати повну картину.

З огляду на це, оптимальним підходом до оцінки й аналізу політичних ризиків є комбінований підхід, який передбачає поєднання якісних та кількісних методик. Він є доволі гнучким та інтегративним, що дозволяє, з одного боку, мінімізувати суб'єктивність експертних оцінок побудовою числових виразів чинників ризику (там де це є можливим), з іншого боку, залишається можливість врахування різноманітних нюансів, інформацію про які експерти можуть отримати від обізнаних людей з країни, що оцінюється. Комбінований підхід є своєрідною відповіддю на питання: яким чином знизити вплив чинника суб'єктивного сприйняття середовища на кінцевий результат, але водночас врахувати його під час аналізу кількісних показників.

Методику оцінки рівня політичного ризику за комбінованого підходу може бути зведено до чотирьох етапів: 1) збір інформації; 2) обробка інформації за допомогою завчасно визначених критеріїв (оцінюються характер політичного режиму, політична культура, соціальна ситуація, політико-правова ситуація); 3) ранжування країни/регіону за ступенем інвестиційної привабливості з точки зору політичної стабільності та нарахування рейтингу ризику кожному регіону (перетворення

якісних показників в кількісній з визначенням ваги кожного показника у відсоткових долях, об'єднання кількісних показників в єдиний показник з урахуванням ваги кожного чинника); 4) розробка сценаріїв розвитку ситуації на визначений термін.

У сучасних умовах оцінка ризику є теоретичною базою для ухвалення рішення в політичній та економічній сферах. Аналіз,

оцінка та прогнозування ризику дозволяє побачити спектр можливих шляхів розвитку ситуації й уникнути небажаних сценаріїв. Попри наявність різноманітних методик аналізу й оцінки політичних ризиків перманентні економічні, фінансові та політичні кризи постійно актуалізують питання розробки/вдосконалення моделей оцінки політичного ризику.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Быченков Д.В. Методы и прикладные модели анализа и оценки политических рисков. Вестник РУДН, сер. *Политология*, №3, 2007. С. 70-78
- Горбатенко В., Петренко І. Метод «Делфі» та специфіка його застосування у прогнозних розробках. *Політичний менеджмент*, № 6, 2008. С. 174-182
- Матвеев Ю.И. Политический риск: о некоторых методах и прикладных моделях его анализа и изучения. *Социология власти*, №1, 2012. С. 147-158
- Clark, E., Marois, B. *Managing Risk in International Business: Techniques and Applications*, London: International Thomson Business Press, 1996. 376 p.
- Coplin, William D., O'Leary, Michael K. *Political Risk Services: The Handbook of Country and Political Risk Analysis*. East Syracuse, N.Y., Political Risk Services, 1994. 378 p.
- Global Risk Assessment: Issues, Concepts and Applications* (Ed. Jerry Rogers). Global Risk Assessment, Inc., 1997. 299 p.
- Gurr T. *Why men rebel*. Princeton, New Jersey, 1970. 412 p.
- Haendel D., West G. T., Meadow R. G. *Overseas Investment and Political Risk*. Philadelphia: The Foreign Policy Research Institute, 1975. 83 p.
- Haner F.T., Ewing Jon S. *Country Risk Assessment, Theory and Worldwide Practice*, Praeger Special Studies, 1985. 336 p.
- Howell, Llewellyn D. Evaluating Political Risk Forecasting Models: What Works? *Thunderbird International Business Review*, Volume 56, Issue 4, 2014. Pp. 305-316
- Howell, Llewellyn D., Chaddick, B. Models of political risk for foreign investment and trade: An assessment of three approaches. *The Columbia Journal of World Business*, Volume 29, Issue 3, 1994. Pp. 70-91
- Kennedy, Charles R. The External Environment Strategic Planning Interface: US Multinational Corporate Practices in the 1980s. *Journal of International Business Studies*, Fall 1984. Pp. 99-108
- Kennedy, Charles R. *Political Risk Management: International Lending and Investment under Environmental Uncertainty*. Quorum Books, 1987. 177 p.
- Kennedy, Jr., Charles R. *Managing the International Business Environment: Cases in Political and Country Risk*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, Inc., 1991. 279 p.
- Knudson H. Explaining the National Propensity to Expropriate: An Ecological Approach. *Journal of International Business Studies*, Vol. 5, №1, 1974, pp. 51-71.
- Kobrin, Stephen J. *Managing Political Risk Assessment. Strategic response to Environment Change*. London, University of California Press, 1982. 224 p.
- O'Leary M., Coplin W. *Quantitative Techniques in Foreign Policy Analysis and Forecasting*. N. Y., 1975. 291 p.
- PRSM Methodology. The PRS Group, Inc. 2014. Retrieved from <https://www.prsgroup.com/wp-content/uploads/2014/08/prsmethodology.pdf>
- Rummel R.J., Heenan David A. How multinationals analyze political risk. *Harvard Business Review*. Boston, Mass. : Harvard Business School Publ. Corp., Vol. 56., 1978. Pp. 67-76.
- Simon J.D. Political Risk Forecasting. Future: *The Journal of Forecasting and Planning*, Vol. 17, Issue 2, 1985. Pp. 132-148
- Sundaram, Anant K. and J. Black, S. *The International Business Environment: Text and Cases*, New Jersey, Prentice Hall, 1995. 347 p.
- Stapenhurst, F. Political Risk Analysis in North American Multinationals: An Empirical Review and Assessment. *The International Executive*, 37 (2), 1995. Pp. 127-145
- Torre J., Neckar D.H. Forecasting political risks for international operations. INSEAD, Fontainebleau, 1986. 51 p.

REFERENCES

- Bychenkov D.V. (2007). *Metody i prikladnye modeli analiza i ocenki politicheskikh riskov* [Methods and applied models of analysis and assessment of political risks]. *Vestnik RUDN, ser. Politologija*, 3, 70-78 [in Russian].
- Clark, E., Marois, B. (1996). *Managing Risk in International Business: Techniques and Applications*, London: International Thomson Business Press.

- Coplin, William D., O'Leary, Michael K. (1994). *Political Risk Services: The Handbook of Country and Political Risk Analysis*. East Syracuse, N.Y., Political Risk Services.
- Global Risk Assessment: Issues, Concepts and Applications (Ed. Jerry Rogers). (1997). Global Risk Assessment, Inc.
- Haendel D., West G. T., Meadow R. G. (1975). *Overseas Investment and Political Risk*. Philadelphia: The Foreign Policy Research Institute.
- Haner F.T. with Ewing Jon S. (1985); *Country Risk Assessment, Theory and Worldwide Practice*, Praeger Special Studies
- Horbatenko V., Petrenko I. (2008). Metod «Delfi» ta spetsyfika yoho zastosuvannia u prohoznykh rozrobkakh [The "Delphi" method and the specifics of its application in forecasting]. *Politychnyi menedzhment*, 6, 174-182
- Howell, Llewellyn D. (2014). Evaluating Political Risk Forecasting Models: What Works? *Thunderbird International Business Review*, Volume 56, Issue 4, 305-316
- Howell, Llewellyn D., Chaddick, B. (1994). Models of political risk for foreign investment and trade: An assessment of three approaches. *The Columbia Journal of World Business*, Volume 29, Issue 3, 70-91
- Kennedy, Charles R. (1984). The External Environment Strategic Planning Interface: US Multinational Corporate Practices in the 1980s. *Journal of International Business Studies*, Fall, 99-108
- Kennedy, Charles R. (1987). *Political Risk Management: International Lending and Investment under Environmental Uncertainty*. Quorum Books.
- Kennedy, Jr., Charles R. (1991). *Managing the International Business Environment: Cases in Political and Country Risk*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, Inc.
- Kobrin, Stephen J. (1982). *Managing Political Risk Assessment. Strategic response to Environment Change*. London, University of California Press.
- Matveenko Ju.I. (2012). Politicheskij risk: o nekotoryh metodah i prikladnyh modeljah ego analiza i izuchenija [Political risk: on some methods and applied models of its analysis and study]. *Sociologija vlasti*, 1, 147-158 [in Russian].
- O'Leary M., Coplin W. (1975). *Quantitative Techniques in Foreign Policy Analysis and Forecasting*. N. Y. PRS Methodology. (2014). The PRS Group, Inc. Retrieved from <https://www.prsgroup.com/wp-content/uploads/2014/08/prsmethodology.pdf>
- Rummel R.J., Heenan David A. (1978). How multinationals analyze political risk. *Harvard Business Review*. Boston, Mass. : Harvard Business School Publ. Corp., Vol. 56., 67-76
- Simon J.D. (1985). Political Risk Forecasting. Future: *The Journal of Forecasting and Planning*, Vol. 17, Issue 2, 132-148
- Sundaram, Anant K. and J. Black, S. (1995). *The International Business Environment: Text and Cases*, New Jersey, Prentice Hall.
- Stapenhurst, F. (1995). Political Risk Analysis in North American Multinationals: An Empirical Review and Assessment. *The International Executive*, 37 (2), 127-145
- Torre J., Neckar D.H. (1986). Forecasting political risks for international operations. INSEAD, Fontainebleau.

Filipchuk Vasyl

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-7335-2256>, v.filipchuk@icps.com.ua

Petrenko Ihor

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0003-3328-4102>, i.petrenko.knu@gmail.com

Postryhan Hryhorii

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0003-4137-3690>, hpostryhan@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 10.03.2021

Схвалено до друку / Accepted: 16.04.2021

Kateryna Fedoryshyna*Kyiv National University of Trade and Economics*

The crisis of the classical concept of liberal democracy in the context of modern challenges

The main aim of this paper is to examine the problem of the crisis of liberal democracy in the modern world, referring to the phenomenon of a loss of balance between social and personal good in a pluralistic society. There are several concepts of democracy in political science, including the classic liberal concept, which sees its core priorities collide with recent global challenges. Thus, the relevance of this problem refers to the recent disappointment in the idea of liberal democracy, which shows disillusionment in democracy as such. In response to this trend, some hybrid regimes offer an alternative in the form of so-called democracies with illiberal approaches. From the other side, the liberal democratic platforms are used by populist political forces, which results in dividing democratic societies about the questions hard to finally solve. The Brexit problem – the process of British exit from the European Union – shows recent examples of long-lasting social effects derived from the crisis of liberal democratic concept. The author of the article has come to the conclusion that when it comes to modern democratic processes, classic liberal approach brings the populism threat back to the table. When there is no balance between the totally free civil society with its direct democratic influences and the state structure with formal procedures aimed at total good of beneficial functioning, the liberal instruments would be used by populists. Populism can create severe divisions within liberal democratic societies providing dilemmas, such as Brexit, which are difficult to solve with the same liberal democratic procedures. This means that liberal democratic approach undermines itself with the very fact of the existing tendency to lose balance between the ideal personal freedom (that includes satisfying every citizen's choice) and public good.

Keywords: *democracy, political regime, hybrid regime, theory of democracy, Thomas Hobbes, Aristotle*

Катерина Федоришина*Київський національний торговельно-економічний університет*

Криза класичної концепції ліберальної демократії в умовах сучасних викликів

Головною метою статті є дослідження проблеми кризи ліберальної демократії в сучасному світі з огляду на втрату рівноваги між суспільним та особистим благом у плюралістичному суспільстві. У політичній науці існує кілька концепцій демократії, включаючи класичну ліберальну концепцію, чиї ключові пріоритети стикаються з сучасними глобальними проблемами. Таким чином, актуальність цього дослідження виходить з проблеми сучасного розчарування в ідеї ліберальної демократії, що також визначається розчаруванням в демократії в цілому. У відповідь на цю тенденцію деякі гібридні режими пропонують альтернативу у вигляді так званих демократій з неліберальними підходами. З іншого боку, ліберально-демократичні платформи використовуються популістськими політичними силами, що призводить до поділу демократичного суспільства з питань, які важко вирішити остаточно. Проблема Brexit – процес виходу Великобританії з Європейського Союзу – демонструє новий приклад довготривалих соціальних наслідків, що походять від кризи ліберально-демократичної концепції. Автор дослідження приходить до висновку, що коли йдеться про сучасні демократичні процеси, класичний ліберальний підхід повертає загрозу популізму. Коли немає рівноваги між абсолютно вільним громадянським суспільством з його прямими демократичними впливами та державною структурою з офіційними процедурами, спрямованими на суспільне благо через успішне управління, ліберальні інструменти використовуються популістами. Популізм може створити серйозний розкол в ліберально-демократичних суспільствах, який призводить до таких дилем, як Brexit, що важко вирішити за допомогою власне ліберально-демократичних процедур. Це означає, що ліберально-демократичний підхід підриває сам факт свого існування через втрату рівноваги між ідеальною особистою свободою (що включає задоволення вибору кожного громадянина) та суспільним благом.

Ключові слова: *демократія, політичний режим, гібридний режим, теорія демократії, Томас Гоббс, Арістотель*

Introduction

Modern era provides political scientists with a variety of new questions, more complicated than ever before. Considering the fact that political science already has a number of core problems unsolved, 21 century brings more controversies, which can confuse a researcher.

Failing to find mutual theoretic ground for defining political regimes, separating types of regimes and determining democracy, political scientists face a new challenge – a crisis of liberal democratic approach. In political science there are different views on the problem of weakening democracy in the 21th century. Among the scientists who research the recent democratic and autocratic waves, one can name Y. Mounk, A. Applebaum, P. Brooker, A. Croissant, B.W. Jentleson, J. Linz, Z. Laub and others. But according to their researches the question remains unclear, whether it is accurate to call the recent state of global democracy a downfall or it is more accurate to speak about the weakening of a specific concept of democracy, namely, the classical liberal democratic model.

The main aim of this particular article is to research the core problem of weakening liberal democratic concept through the prism of modern global challenges, which question the balance of public good and personal freedoms in liberal democracies.

I. The problem of liberal democratic concept and its definition within the framework of modern challenges.

As Y. Mounk puts it, “People have been growing more and more critical of our (liberal democratic) political system - not just of particular governments or institutions but of democracy itself - for a long time”. (Laub, 13) The political theorist underlines that “over the last twenty years, antisystem parties and movements, especially on the far right, have risen around the world”. Moreover, this rise is a global trend, which includes the rise of populism, affecting almost every liberal democracy (Laub, 13). There are modern examples of

illiberal democratic order (Hungary), which pose a threat to liberal norms as “ideological competitors”. But there are many examples of illiberal attitudes within liberal democracies as well. “A turn toward increasingly illiberal attitudes pervades countries as different as Australia, the United States, Sweden, Germany, Greece, Poland, Hungary, Turkey, Russia, India, and even China” (Laub, 13).

From Francis Fukuyama’s point of view, “everybody now takes democracy for granted”. This attitude brings disillusion about the liberal democratic institutions both in the United States and in Europe (Fukuyama, 5).

The idea of Y. Mounk about the threat for liberal democracy includes the thought that illiberal democratic orders (which actually use non-democratic instruments in democratic background) provide an alternative for people unhappy with liberal democratic order. “Five years ago, I was already worried about people falling out of love with democracy. But what gave me succour was that there wasn’t a clear ideological alternative. Where else were people going to go? Very few places in the world were going to emulate the Chinese or Iranian models” (Laub, 13). Hungary and Russia have created an alternative for those who fall between two extremes – liberal democracy and autocracy.

The situation with liberal democratic order becomes chaotic around the globe. Bruce W. Jentleson argues: “And exactly which established democracy can hold itself up as a model these days? Even in Scandinavia, often depicted as highly tolerant, anti-immigrant parties have been running strong. Denmark passed a “jewellery law” confiscating personal possessions of value from refugee migrants or denying them welfare benefits. A party founded by former Nazis is part of the new Austrian government. A neo-Nazi party won enough votes to gain representation in the German Bundestag. The Brexit victory was an expression of cultural anxiety as well as economic dislocation. Spain wrestles with Catalan secession. One could go on...” (Jentleson, 10).

The facts correspond to the idea of liberal democracy crisis. Bruce W. Jentleson supposes that liberal order has become outdated as the manifestation and representation of processes that took place globally after the Second World War. Being outdated, the liberal democratic order seems to fail meeting challenges of the 21st century. Thus, illiberal political orders try to provide an alternative, camouflaging and calling it a specific democracy (Parliament newspaper of Russian Federation, 14).

This situation also brings competition and controversy in the field of political regimes typology. Paul Brooker notes that tendency to camouflage hybrids and dictatorships “will pose a question of how to prevent the 21st century from being a century of pseudo-democracies” (Brooker, 3). Consequently, in modern times it has become more difficult to know what is not democracy (Linz, 12).

The same phenomenon brings another controversy. Becoming harder to define, the concept of democracy provides area for manipulation within quasi-democratic political systems as well as populists inside the democracies. As Juan Linz noted, it’s important “to use names for realities that we are just attempting to define”. Different political actors try to use definitions on behalf of their own political systems to “define these systems according to what they want these systems to be or what they want others to believe” (Linz, 12).

Yet, there is no common ground in researching and defining political regimes. The definitions and typology depend on the question explored (Croissant, 4). There are many classic and modern concepts of democracy. But liberal democracy isn’t the only point of democratic view. When political actors call liberal democracy the very manifestation of democratic order, there appears to be an additional area for manipulation of concepts within non-democratic contexts.

When a researcher fails to define concrete alternatives to liberal democratic concept, any political actor receives freedom to call non-

democratic system (be it hybrid or autocratic) an alternative, though illiberal, democratic order (Parliament newspaper of Russian Federation, 14). Critical attitude towards liberal democracy does not necessarily mean disillusion in democracy itself. But, while researchers equate liberal democracy and democracy in general, there is no alternative for transformations of the concept.

As A. Lijphart underlines, democratic pessimists can face “a danger of self-fulfilling prophecy”. If politicians and political scientists decide that democracy “doesn’t work” in plural, complex societies, these societies will not even try to make democracy work. This negative approach gives further way to non-democratic orders (Lijphart, 11).

II. The legacy of the Hobbes’ problem for the liberal democratic concept.

There are different approaches, which tend to explain the concept of “democracy”. An institutional approach explains democracy through the concept of political regime. A procedural approach underlines the political procedures as a core of democratic order. A cultural approach considers the culture of any society to be based on basic principles, such as individual autonomy, freedom of speech, etc. An axiological approach considers specific values, such as freedom, equality, human rights, etc. They cover most aspects of the democratic phenomenon when applied together, yet, separately these approaches lose common ground to explain the complexity of the democratic concept.

For example, Alain Touraine and Guy Hermet underline that any definition of democracy is far from being inclusive, and therefore it is necessary to distinguish two definitions of this phenomenon – a complicated and a realistic one (Touraine, 18), (Hermet, 8).

Bernd Guggenberger also points out that the concept of democracy does not have a common theoretic basis for one definition. Moreover, each researcher chooses their own key element, the characteristic of the phenomenon to create

statements about the nature of the phenomenon, as well as the definition of the concept. There are following key elements often taken for the basis of the democratic concept: equality, complicity, power of the majority, constraints on power and control, tolerance, fundamental rights of citizens, legal and social statehood, separation of powers, general elections, transparency, competition of interests, pluralism, etc (Guggenberger, 7).

If we take a closer look at the basic theories of democracy, we find one common dilemma they all try to solve: the balance between interests of minority and majority, particularly considering issues vital for a state. And here we inevitably come to the core problem. If a democratic theory is based on the idea of prevailing majority interests without taking into account minority interests, it loses the basic ground of personal freedom value. If a democratic theory takes into account minority interests as well as the majority ones, it loses the basic idea of taking decisions, which correspond to the will of “people” in general in the form of “the majority rule”.

This dilemma finally leads to the core question: how free can a person be in society, especially when it comes to societies based on the very idea of personal freedom. This problem was particularly represented in works of Thomas Hobbes and John Locke, who shared different views on the limits of personal freedoms within an artificial “agent” – a state. And it still remains to be the central problem for every researcher, who tries to work out another concept of democracy, either theoretical or practical.

Philip Pettit notes in this regard: “Hobbes made a distinctive contribution to the discussion of freedom on two fronts. He persuaded later, if not immediate, successors that it is only the exercise of a power of interference that reduces people’s freedom, not its (unexercised) existence - not even its existence in an arbitrary, unchecked form. Equally, he persuaded them that the exercise of a power of interference always reduces freedom in the same way,

whether it occurs in a republican democracy, purportedly on a ‘non-arbitrary’ basis, or under a dictatorial, arbitrary regime” (Pettit, 15).

The problem of power interference and freedom limits remains a stumbling stone for the democratic concept in general. And here appears the difference between a complicated definition of democracy and a practical one. The complicated definitions work hypothetically considering the “ideal” societies. The practical ones have to deal with multicomponent societies, complex elites and chaotic social hierarchy with profound differences in interests and views, sometimes unable to negotiate. So, when it comes to modern practice, democracy seems to be unstable and unpredictable.

In this respect, Arend Lijphart points out that it is hard enough to maintain stable democracy in modern plural societies. This idea goes back to Aristotle’s words about a state, which aims to become a society of equals. Sustainable democracy is fuelled by social homogeneity and political consensus. Otherwise, deep social differences and political contradictions become a deterrent point for democratic regime and may lead to its failure. Multicomponent society naturally represents a complex of contradictions and differences. Arend Lijphart supposes that it is possible to build sustainable democracy in plural society by introducing a specific form of democracy (consociationalism) based on the cooperation of elites within firmly defined lines of group interests. This factor is designed to smooth deep contradictions and reconcile different interests in complex society (Lijphart, 11).

But here we make a turn back to the Hobbes’ problem. Profound differences mean there’s no easy way to get peaceful consensus on the vital matters. In this case, if one wins, the other loses, if the majority takes crucial decision, for instance, in a referendum, the minority (in some cases almost half of the population, who lost the majority vote) will inevitably lose. For instance, the referendum in Great Britain about the future of participation in the European Union (so called

Brexit) represents this dilemma. The practical way to solve the problem is either to avoid questions in the field of profound differences or to use strict “majority decision” principle, with little regard towards minority interests. The Brexit situation shows that in some cases liberal approach doesn’t work simply because Hobbes’ problem remains unsolved. Yet, it doesn’t necessarily mean democracy fails.

III. Brexit as a specific representation of the modern liberal democratic problem.

The Brexit referendum has divided British population almost in half: 51.9% voted to leave European Union, 48.1% preferred Britain to remain in the European community. The same strong division was visible within regional and age parameters. The voters aged 18-44 in majority preferred to stay in the EU, while 44-65+ in majority preferred to leave. Scotland, Northern Ireland and London in majority preferred to vote in favour of the EU, while the rest of the country voted in favour of leaving. (BBC, 2) These results showed deep divisions in society's interests.

There was a poll conducted by Greenberg Quinlan Rosner after the referendum, it pointed out that while 94% of Remain voters felt they had voted the right way, so did the 92% of Leave supporters (Greenberg Quinlan Rosner Research, 6). The same research showed that the country was divided in half in “forced choice between liberal and socially conservative position”. In polarization this high it seemed hard to find consensus on the key questions. For instance, the Leave and Remain voters thought reducing immigration was essential for the country’s future. But when it came to market access or free movement, there were profound differences in Leave and Stay views (Greenberg Quinlan Rosner Research, 6).

According to the British Treasury, there were three scenarios of economic cooperation with the EU: membership of the European Economic Area (EEA) like Norway; a negotiated bilateral agreement, such as that between the EU and Switzerland, Turkey or Canada; World Trade

Organisation (WTO) membership without any form of specific agreement with the EU like Russia or Brazil (HM Treasury of UK, 9). The first scenario (Norwegian) supposes Great Britain remains to be a part of the European economic area with market access and a range of rules from Brussels. The second (Swiss or Canadian) scenario supposes Great Britain signs a bilateral agreement with the EU. The third scenario (WTO) supposes no special agreements with the EU at all. Norwegian scenario could satisfy Remain voters, but not those who had voted to Leave. Both Canadian and WTO scenarios satisfied only those who had voted to Leave.

In this case of three prevailing scenarios no decision could become a consensus. If the government satisfied minority interests (in practice – 48.1% of voters), this logically would suppose breaking the “majority rule” principle. But if the government used strict “majority rule” principle, 48.1% of voters could find their interests disregarded. Finally, if the government rejected the results of the referendum, it could break the core democratic principle of people’s decision.

The 2019 brought light to this dilemma with the General Elections, which resulted in Conservatives’ victory. This victory automatically meant the Leave party held its positions and secured a specific way out of the Brexit democratic dilemma. Thus, the British Parliament notes: “The 2019 General Election resulted in a Conservative victory. The party won 365 seats, 48 more than in 2017 and 43.6% of the vote, up from 42.3% in 2017. The Labour Party won 202 seats and 32.1% of the vote, down from 262 seats and 40.0% of the vote in 2017. The Liberal Democrats won 11 seats, one fewer than in 2017, and 11.5% of the vote, up from 7.4%. The Scottish National Party won 48 seats, up 13 seats compared with 2017. Plaid Cymru retained its 4 seats in Wales. In Northern Ireland, the Democratic Unionist Party (DUP) won 8 seats, two fewer than in 2017, while Sinn Féin won 7, the same number” (Sturge, 17).

The General Elections solved the dilemma by providing another direct democratic instrument of civil decision-making without breaking or reversing the previous one. «Brexit was the third most important reason for people when choosing to vote for a particular party. Among those who voted Conservative, it was the most important reason. For Liberal Democrat voters it was third. Among Labour and SNP voters, it did not feature in the top three reasons. For these voters, Brexit was displaced by: trust in the party; preferring the promises made; and believing the party would improve the running of the economy.

Brexit was an important reason for people to vote for a particular party. But the polling also suggests that it was not necessarily the determining factor. In most cases, people would have been as keen to vote for their party of choice even if Brexit were not an issue. The majority of Conservative voters (79%) stated that they probably would have voted for the same party, even if Brexit had not been an issue. The figure was 84% among Labour voters, 87% among SNP voters and 62% among Liberal Democrat voters» [Sturge, 17].

This resulted in the UK's EU withdrawal on January 23, 2020 when this decision finally became a law. On January 31, the United Kingdom officially left the EU. The very fact of civil decision-making through General Elections solved the tension inside the Parliament, which helped to pass the bill relatively easily compared to the pre-election process.

But the 2021 polls show that though technically the dilemma has been solved, the civil discontent and tension remain, dividing British society evenly. According to the Statista poll data “as of March 4, 2021, 45% of people in Great Britain thought that it was wrong to leave the European Union, compared with 41% who thought it was the right decision” (Statista, 16).

According to the Statista, Brexit remains among the top questions the British society is worried about: “At the height of concern over Brexit in September 2019, around 71 percent

of British adults thought it was one of the main issues facing the country. While it remained an important issue, it is clear that following the UK's official exit from the European Union on January 31, 2020, that it receded to the background, especially after the arrival of the Coronavirus pandemic. Towards the end of 2020 however, the issue started to grow in importance, due to the difficult trade negotiations between the UK and the EU, which almost broke down at the last minute” (Statista, 16).

This dilemma is the modern manifestation of troubles which undermine the classic liberal democratic approach. As Aristotle writes in “The Politics”, only an individual is indivisible, but a state is something made of plural phenomena. Egoism is natural - thinks Aristotle - and a state cannot be generalized to create an abstract unity. There's nothing wrong in human egoism when it is limited to a certain measure (Aristotle, 1).

Aristotle thought that monarchy, aristocracy and politeia were the best forms of governing. Among these three, politeia represented an ideal fusion of two bad forms - oligarchy and democracy. In the case of government decay politeia turns to democracy - thought Aristotle - which turns to ochlocracy (power of crowd). This cycle is based on the balance of majority and minority interests. Losing governing balance for the sake of crowd interests, influenced by populists, turns politeia into a crowd rule for the sake of manipulating minority.

Conclusions

When it comes to modern democratic processes, classic liberal approach brings the populism threat back to the table. When there is no balance between the totally free civil society with its direct democratic influences and the state structure with formal procedures aimed at total good of beneficial functioning, the liberal instruments would be used by populists. Populism can create severe divisions within liberal democratic societies providing dilemmas, such as Brexit, which are difficult to solve with the same liberal democratic procedures. This means that liberal democratic

approach undermines itself with the very fact of the existing tendency to lose balance between the ideal personal freedom (that includes satisfying everybody's decision) and public good.

Modern challenges – populism, rise of illiberal political regimes, autocratisation, anti-liberal movement, euroscepticism, crisis of classic democratic values put liberal democracy in the position, when it should deconstruct its ability to balance between public good and personal freedoms.

The Hobbes problem, the so-called problem of order, somehow brings modern democracies back to the question of to what extent the state restricts the activities of individual, completely rational actors pursuing their goals. If the goals of individual actors, including all citizens of the state, are fundamentally different, but the liberal concept is pushed to its limit, proclaiming the absolute priority of the personal over the public, the state will have a number of problems, which are described above.

First, the struggle of personal freedoms inevitably leads to the fact that the general level of freedom in society decreases, following the example of how the absolute freedom of one actor leads to the lack of freedom of another.

Secondly, the struggle of personal freedoms becomes the basis for the flourishing of populist political forces. On the example of the situation with Britain's exit from the European Union, one can observe how a direct democratic instrument

(referendum) in the hands of populist forces can lead to a deep split within society. Such a split exacerbates the problem of the effectiveness of democratic instruments' use in a liberal context, when agreement with the majority opinion is assumed while taking into account the interests of the minority.

Thirdly, the social struggle of absolute freedoms, which causes a crisis of the liberal-democratic concept and calls into question the effectiveness of this concept in practice, leads to the active promotion of quasi-democratic concepts. Such concepts are understood as the concept proposed by hybrid or autocratic political regimes, where an undemocratic system of government is “sold” under the appearance of an effective model of democracy.

Based on the above challenges, it is necessary to revise the liberal-democratic concept taking into account the balance of public good and personal freedom, bringing personal freedom from the absolute to the balance with the public good. Finding new balance and practical form of consensus within highly divided, individualistic postmodern society is a matter of democratic survival. Democratic disillusionments do not threaten liberal reality more than the lost balance between general governmental stability and personal freedoms. Solving this dilemma means finding new ways of bringing democratic theory to practice in the face of possible autocracy promotion around the globe.

REFERENCES

- Aristotle. (2000). *The Politics*. - London, Penguin. 512 p.
- BBC. (2016). *EU Referendum: The Results in Maps and Charts*. - Available at: <http://www.bbc.com/news/uk-politics-36616028>
- Brooker, P. (2014). *Non-democratic regimes*. 3rd ed. - Basingstoke, Palgrave Macmillan. 304 p.
- Croissant, A. Kailitz, S. Koellner, P. Wurster, S. (2015). *Comparing autocracies in the early Twenty-first Century: Volume 1: Unpacking Autocracies – Explaining Similarity and Difference*. - New York, Routledge. 218 p.
- Fukuyama, F. (2017). *On Why Liberal Democracy Is In Trouble*. - Available at: <https://www.npr.org/2017/04/04/522554630/francis-fukuyama-on-why-liberal-democracy-is-in-trouble>
- Greenberg Quinlan Rosner Research. (2016). *The 21 things you need to know to understand why Britain voted leave*. - Available at: <http://www.gqrr.com/articles/2016/8/4/the-21-things-you-need-to-know-to-understand-why-britain-voted-leave>
- Guggenberger, B. (1991). *Theory of democracy*. - Polis, #04. pp. 3-9
- Hermet, G. Trindade, H. (1988). *The Paradoxes of Democracy*. - New Delhi, Gyan Publishing House. 222 p.
- HM Treasury of UK. (2016). *Analysis: the long-term economic impact of EU membership and the alternatives*. - Available at: <https://www.gov.uk/government/publications/hm-treasury-analysis-the-long-term-economic-impact-of-eu-membership-and-the-alternatives>

- Jentleson, B. W. (2018). The liberal order isn't coming back: what next? *Democracy. A Journal of ideas*. - Available at: <https://democracyjournal.org/magazine/48/the-liberal-order-isnt-coming-back-what-next/>
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in Plural Societies. A comparative Exploration*. - London, Yale University Press. 287 p.
- Linz, J. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. - London, Lynne Rienner Publishers Inc. 343 p.
- Laub, Z. (2016). End-Times for Liberal Democracy? Interview with Yascha Mounk. – Available at: <https://www.cfr.org/interview/end-times-liberal-democracy>
- Parliament newspaper of Russian Federation. (2017). Putin: Russia follows democratic way. – Available at: <https://www.pnp.ru/politics/putin-rossiya-idet-po-puti-demokratii.html>
- Pettit P. (2005). Liberty and Leviathan. - *Politics, Philosophy and Economics*, 04(1). pp. 131-151
- Statista. (2021). Brexit poll data. - Available at: <https://www.statista.com/statistics/987347/brexit-opinion-poll/>
- Sturge, Georgina. (2019). *General Election 2019: Brexit*. - Available at: <https://commonslibrary.parliament.uk/general-election-2019-brexit/>
- Touraine, A. (1997). *What is democracy?* - Colorado, Westview Press. 224 p.

Fedoryshyna Kateryna

Senior lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-4731-6702>, k.fedoryshyna@knute.edu.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 17.03.2021

Схвалено до друку / Accepted: 16.04.2021

Ruslan Rahimli

Center for Anthropology of the Institute of Archeology and Ethnography by the Azerbaijan National Academy of Sciences

The impact of socio-cultural integration strategies on the life activities of migrants

The features of the integration of Azerbaijani immigrants into a single European socio-cultural space have been discussed in the article. Strategies for the integration of immigrants into the external socio-cultural environment have been described and the issues of socio-cultural acceptance of Azerbaijani immigrants in Europe have been studied from a scientific and theoretical point of view by examining their pros and cons.

The issues of adaptation, acculturation, separation, marginalization and transnationalism have been studied. It has been noted by the author that the active part of Azerbaijani immigrants in Europe is mainly people who have received higher education in the country of origin or in the country of their arrival, who plan to build a career in the society they come, who join socio-cultural processes, try to become a part of society that accepts local cultural values. At the same time, it has been noted in the article that young immigrants also participate in the acculturation process and the reasons for this have been investigated. The author has noted that immigrant Azerbaijanis prefer to contact or establish business with either Turks or Iranian Azerbaijanis or Eastern Europeans as it is more convenient for the middle and older generation to communicate with Turks in Turkish and with Eastern Europeans through Russian.

In the article observations of Azerbaijani immigrants in Berlin, Germany, from December 2017 to January 2018, as well as interviews with immigrants belonging to different social groups allow to say that first-generation immigrants almost do not have or are very weak in relations with local society, society institutions and their activity in the socio-cultural process is low.

The features and effects of transnationalism among Azerbaijanis living in Europe has also been examined in the article. It has been noted that transmigration is widespread among Azerbaijani immigrants living in Europe. The dual life of Azerbaijani immigrants as a transmigrant continues to grow. Although European Azerbaijanis already live in European countries, they have extensive ties with Azerbaijan and some even continue their working lives in both Europe and Azerbaijan. These immigrants are engaged in both business and other fields in the country of origin, acquire property in the country of origin, open offices and lead an active socio-cultural life in both the sending and receiving societies. It has been shown in the article that Azerbaijani immigrants are trying to connect the future of both themselves and their children with the country of origin, and those who have economic opportunities take more advantage of this opportunity.

Keywords: *socio-cultural integration, adaptation, separation, immigrant, Azerbaijanis, Europe, Germany, transnationalism*

Руслан Рагімлі

Центр антропології Інституту археології та етнографії Азербайджанської національної академії наук

Вплив стратегій соціально-культурної інтеграції на життєвої діяльності мігрантів

В статті розглянуто особливості інтеграції азербайджанських іммігрантів в єдиний європейський соціокультурний простір. Описуються стратегії інтеграції іммігрантів в зовнішнє соціокультурне середовище, а питання соціокультурного прийняття азербайджанських іммігрантів в Європі вивчаються з наукової і теоретичної точки зору шляхом вивчення їхніх плюсів і мінусів.

У статті досліджуються питання адаптації, акультурації, сепарації, маргіналізації, транснаціоналізму. Автор зазначає, що активна частина азербайджанських іммігрантів в Європі - це значною мірою люди, які отримали вищу освіту в країні походження або в країні прибуття, які планують побудувати кар'єру в суспільстві, до якого вони приїхали, які долучаються до соціокультурного середовища і намагаються стати частиною суспільства, яке сприймає місцеві культурні цінності. У той же час у статті зазначається, що молоді іммігранти також беруть участь в процесі акультурації і досліджуються причини цього. Автор зазначає, що іммігранти-азербайджанці воліють контактувати та вести справи або з турками, або з іранськими азербайджанцями, або з східноєвропейцями, тому що середньому і старшому поколінню зручніше спілкуватися з турками турецькою, а з східноєвропейцями - російською мовами.

У статті наведено спостереження за азербайджанськими іммігрантами в Берліні, Німеччина, з грудня 2017 року по січень 2018 року, а також інтерв'ю з іммігрантами, які належать до різних соціальних груп, дозволяють сказати, що іммігранти в першому поколінні майже не мають, або дуже слабкі у відносинах з місцевими жителями і з інститутами суспільства, і їх активність у соціокультурному процесі невисока.

У статті також досліджуються особливості та наслідки транснаціоналізму серед азербайджанців, які проживають в Європі. Відзначається, що трансміграція широко поширена серед азербайджанських іммігрантів, що проживають в Європі. Подвійне життя азербайджанських іммігрантів як переселенців продовжує зростати. Хоча європейські азербайджанці вже живуть в європейських країнах, вони мають широкі зв'язки з Азербайджаном, а деякі навіть продовжують своє трудове життя як в Європі, так і в Азербайджані. Ці іммігранти займаються як бізнесом, так і іншими сферами діяльності в країні походження, набувають власність в країні походження, відкривають офіси і ведуть активне соціально-культурне життя як в суспільстві, що відправляє, так і в тому, що приймає. У статті показано, що азербайджанські іммігранти намагаються пов'язати майбутнє як своє, так і своїх дітей з країною походження, і ті, у кого є економічні можливості, більше користуються цією можливістю.

Ключові слова: соціокультурна інтеграція, адаптація, поділ, іммігрант, азербайджанці, Європа, Німеччина, транснаціоналізм

The relevance of the subject

The subject of the study is relevant as it examines the issues arising on a European scale, such as socio-cultural problems, adaptation of immigrants and integration because of migration and immigration processes, which is one of the most serious problems of globalization. The study of interethnic and intercultural relations, socio-cultural adaptation, integration, acculturation, separation, marginalization, as well as the study of the level of transnationalism in the process of integration into the European socio-cultural space reflects the importance of the topic. The study provides an opportunity to take a new look at the problem of integration of Azerbaijani immigrants into the European socio-cultural environment by analyzing migration strategies. The main scientific novelty of the research is to identify the features of socio-cultural integration of Azerbaijanis living in a foreign cultural environment, to determine the criteria characterizing the process of socio-cultural integration, to identify and analyze the factors influencing the choice of socio-cultural integration strategies by Azerbaijani immigrants. The research is also important because it will provide a theoretical basis for the selection and use of appropriate integration strategies for migrants living in a foreign cultural environment and will enable migrants to use these aspects in the integration process.

The theoretical value of the article is to expand the classification of socio-cultural adaptation strategies along with determining the factors influencing the process of integration among Azerbaijani migrants, the conditions of socio-cultural development among Azerbaijani migrants.

Methodology

There are various methodological approaches to the study of the processes of adaptation and integration of immigrants in the new socio-cultural space. The socio-cultural integration process of Azerbaijani immigrants has been described using the following methods: statistical data collection, interviews with immigrants and observations conducted among Azerbaijanis of different social categories in Berlin, Germany. Individual level factors have been investigated in the study of socio-cultural integration processes. Individual factors include term in immigration, isolation from one's socio-cultural environment, cultural transmission and cultural exchange, social and economic activity of family members, and cultural capital accumulated before migration.

Level of development of the subject

The activity of American and European scholars in the study of the problems of immigrants and in the formation of integration strategies on a conceptual basis is more noticeable. Among them is Canadian scientist J. Berry. At the same time, Robert Park, a Chicago

School graduate and the first researcher of assimilation and creator of the era of Race Relations Cycle, Lloyd Warner, Milton Gordon, the founders of the segment assimilation, which appeared at the end of the 90s of the XX century at the beginning of the 2000s, R. Alba and B. Nini, E. Moravska, the initial researchers of the concept of transnationalism Joseph S. Nye and Robert U. Keohane, M. Elbrou, researchers of the modern era in the development of the concept of transnationalism Nina Glick-Schiller, Linda Bash and Christina Szanton-Blanc can be noted. The problems of immigrants from post-Soviet countries have been studied primarily by German sociologists, social anthropologists and ethnopsychologists. These issues have been studied by German sociologists such as B. Dietz, R. Strobl, A. Berwolf, S. Zinn-Thomas, M. Savoskul. Scientists from the post-Soviet space and Russia have also studied the process of emigration from the countries of the former Soviet Union and Russia to Europe and Germany. The list of authors studying immigration is very limited, the scholars mainly covered the history of emigration (I. Ostroux, E. Sherwood), the phenomenon of bilingualism among Russian immigrants (E. Protasova), the features of Russian adaptation (L. Klepatsky) and the features of German ethnic policy (A. Kuropyatnik, O. Potemkina, N. Grazianskaya). At various times scholars, such as L. Wirth, K. Oberg, K. Dodd, F. Bock, J. Berry, G. Tyfel, K. Camilleri, and H. Malevska-Peyre have classified strategies for adapting to host culture. Papers in the sphere of ethnopsychology (T. Stefanenko, N. Lebedeva, A. Tatarko, N. Mikhailova, S. Sikevich, G. Triandis) allowed to systematize knowledge in methodological areas studying the processes of adaptation and integration.

Immigration to Europe

In recent years, the process of continuous flow and naturalization of foreign citizens to the countries of the European Union has been observed at an increasing pace. Since the beginning of the 1990s, the process of

immigration from the former Soviet Union countries to Germany took place, and this process continues at a certain pace.

In 2018, Germany received the largest number of asylum seekers in Europe (75.9 thousand), ahead of Sweden (10.6 thousand) and Belgium (9.7 thousand). At the same time, Germany was the first in 2018 to have a population of more than 13.7 million people born in foreign countries. In 2020, Germany had the highest net migration rate in Europe with 543,000 people (Migration and migrant population statistics, 2021a). It should be noted that in 2014, 55.566.332 foreign citizens lived in the countries of the European Union, which accounted for 4% of the population of the European Union. 78% of migrants were able to work and were between the ages of 15-64 years. This indicator has risen steadily, reaching 426,000 asylum seekers in the EU in the second quarter of 2015. In 2017, 2.4 million immigrants from non-EU countries entered the territory of the EU member states. As of January 1, 2018, 4.4 percent of the 22.3 million people living in the EU, or 512.4 million, were citizens of non-EU countries. EU member states granted citizenship to 825,000 people in 2017. (Migration and migrant population statistics, 2021b). In 2018, 2.4 million people immigrated to the territory of the European Union. According to 2019 data, 446.8 million people living in the EU countries have changed their place of residence, of which 21.8 million (4.7 percent of the total EU population) are not citizens of the EU countries. In 2018, EU countries granted citizenship to 672,000 immigrants (Net migration in selected European countries in 2020, 2020).

According to the indicators of 2019, in the European Union 38 percent of immigrants who applied for residency cited marital status, 32 percent - for other reasons, 17 percent - for employment, 9 percent - for asylum and 4 percent - for education. In 2019, 207,000 asylum seekers were under the age of 18 - 7% (14,000) of them were children who were not accompanied by their family. Most of the unaccompanied

children came from Afghanistan, Syria and Pakistan. During the first ten months of 2020, 390,000 asylum applications were received, which is a 33 percent decrease compared to the same period in 2019. The reason for this decline, of course, can be attributed to the global pandemic. According to the most ambitious forecast, the increase in migration tendency does not pose an economic threat to EU countries. According to Eurostat's calculations, by 2060 for each pensioner (over 65 years of age) there will be only 2 working adults (currently this number is 4). Therefore, it has been noted that migration can be a tool not to have a disaster for EU countries (Key figures on Europe, 2016). It should be noted that without migration, if we consider that 4.2 million children were born in the European Union and 4.7 million people died, the population of Europe would have decreased by half a million (Migration and migrant population statistics, 2020).

In fact, the entry of migrants into the EU space can stimulate intercultural, inter-ethnic, inter-communal, inter-religious development, will allow multiculturalism to enter a new stage of development in European society and, at the same time, migrants can serve economic development in the long term of perspective by acting here as potential workforce, entrepreneurs and taxpayers. However, EU countries are very cautious about the issue of security and state stability, mainly because of the granting of residence rights to migrants. For this purpose, different migration policies are pursued in different countries against migrants.

Studies of both German and post-Soviet scientists show that the older and middle generation of immigrants, as a rule, face great difficulties in adapting to new conditions. This raises various problems related to the adaptation of migrants to the new society. The biggest observed difficulties in this case are adaptation to new socio-cultural conditions, adoption of social norms and values experienced when moving to another country during the middle age, youth, adolescence and childhood of

immigrants. More than this, young people have been considered the most promising and lucky category of immigrants.

Strategies affecting the life of Azerbaijani immigrants and their attitude towards them

The number of immigrants from Azerbaijan to Europe began to grow in the early 1990s. In the beginning, Azerbaijanis immigrated mainly for work, but now the reasons for immigration are somewhat different, and now it can include medical, educational, science and tourism immigration. The main reason influencing the migration process is the attractiveness of the socio-economic situation in the country where migrants go. For social reasons, we can demonstrate good education, good medical care, increased income, improved living conditions and increased job qualification.

Azerbaijanis immigrating from Azerbaijan have spread to more than 30 European countries and live mainly in Germany, France, the Netherlands, Great Britain, Sweden, Switzerland, Norway, Belgium, Austria, Denmark, Poland, Czech Republic, Hungary, Romania, Italy, Latvia, Lithuania, Estonia and other European countries.

Germany has a special place in the process of immigration of Azerbaijanis to European countries. In Germany, Azerbaijanis settled mainly in the capital, Berlin. There are also many Azerbaijanis in Nuremberg, Cologne, Hanover, Munich and Frankfurt. According to official statistics provided by the German government, 25,000 Azerbaijanis live in Germany (The number of Azerbaijanis living in Germany has been announced, 2019). However, according to unofficial statistics, about 300,000 Azerbaijanis live in this country. Azerbaijanis immigrate to Germany to work, and because they obtain work visas mainly from third countries, official statistics do not show that they are from Azerbaijan. On the other hand, close relatives of Azerbaijanis living in Germany also move to Germany for work and, in some cases, work informally.

The second country with the largest number

of Azerbaijanis is France, where, according to unofficial data, 70,000 Azerbaijanis live. They live mainly in Nantes, Strasbourg, Metz and Nancy, including the capital, Paris.

It has been reported that more than 25,000 Azerbaijanis live in the Netherlands (Diaspora map, 2021a). They settled mainly in Amsterdam, The Hague, Rotterdam, Tilburg, Assen and Harlem.

Azerbaijanis also live in the Scandinavian countries: Sweden, Norway and Finland, and are mostly settled in Sweden - according to unofficial data, 30,000 people. Azerbaijanis live mainly in the southern Swedish cities of Stockholm, Malmö and Gothenburg. It has been noted that 4 thousand Azerbaijanis live in Norway (Diaspora map, 2021b), Azerbaijanis live in the southern regions of the country, including the capital Oslo. In Denmark Azerbaijanis live mainly in the capital, Copenhagen. Azerbaijanis also live in Aarhus and Odense, but not in large numbers.

Azerbaijanis have been coming to Belgium since 1997. The process of immigration of Azerbaijanis began to increase in 2003 and this process has accelerated since 2005. At present, 3,000 Azerbaijanis live in the country. Azerbaijanis live in French-speaking and Dutch-speaking cities, they live in Antwerp, Ghent, Leuven and Liege, along with the capital, Brussels. It should be noted that the number of people living in the capital Brussels is higher. The number of Azerbaijanis in Austria is about 3,000. They mainly settled in the capital, Vienna, Salzburg and Gratz. It has been noted that 17,000 Azerbaijanis live in Great Britain. They live mainly in the capital, London and Yorkshire, in the southeastern provinces. There are 6,000 Azerbaijanis in Poland, mostly in the capital, Warsaw, in northern Poland. In Hungary Azerbaijanis live mainly in Budapest and their number is 3,000. It has been reported that 3,000 Azerbaijanis live in Romania. 2,000 Azerbaijanis live in the Czech Republic. It has been noted that 4,000 Azerbaijanis live in Italy. In Italy Azerbaijanis live mostly in the northern

Italian province of Lombardy, in the central province of Abruzzo, in Milan. In Switzerland Azerbaijanis live in Zurich, Bern, St.Gallen, Soloturn, Basel and their number is 4,000.

It should be noted that the integration of Azerbaijani immigrants in the country of their arrival, the issues they face in the integration process, the methods of socio-cultural adaptation to the local society, their exposure to acculturation or preference for separation, their use of elements of transnationalism, their living as a transmigrant are of interest.

One of the objectives of the study is to formalize a new perspective on socio-cultural adaptation of Azerbaijani immigrants in Europe by describing the integration strategies of immigrants into the foreign socio-cultural environment and examining their pros and cons, and to investigate the integration process of Azerbaijani immigrants from a scientific and theoretical perspective.

It should be noted that the concept put forward by Canadian scientist J. Berry in the framework of the theory of positive conflicts and acculturation, developed in the field of cross-cultural psychology, can be considered the basis for determining the behavior of immigrants in foreign socio-cultural environments. According to this conception, there are four types of strategies used by individuals when entering a different ethno cultural environment.

Thus, the study of integration problems of immigrants is based on strategies of assimilation, integration, separation and marginalization (Berry. et al, 1992).

This or that type of strategy depends on how ethno-cultural migrant groups are ready to solve two problems: on the one hand, to communicate with the host community, on the other hand, to protect their culture.

At present, in the modern scientific and public sphere acculturation is used more often than the term assimilation. Acculturation is widely used in determining the socio-cultural behavior of immigrants, individuals living in a foreign cultural society in general, and their

relationship with a foreign cultural environment. Acculturation is the process of group and individual change in culture and behavior during intercultural contact. These changes occur constantly due to the displacement, meetings and interactions of large masses of people from different cultures. Acculturation is the social, psychological and cultural change that results from the balance of the two cultures, both the culture of one's own origin and the culture of the host society while adapting to the dominant culture of the host society. Acculturation is the immigrant's acceptance of a new cultural environment, their acquisition of these values and adaptation to the new socio-cultural environment. Acculturation is mainly studied among individuals living in countries or regions other than their place of birth - i.e., immigrants, refugees, asylum seekers and sojourners (e.g. international students, seasonal farm workers) (Berry, 2006:27-42).

Acculturation does not mean that immigrants or asylum seekers who fall into a foreign cultural environment will unequivocally accept the values, beliefs and customs of the host society and will reject their own cultural values. Of course, this is not the case and there is a bi-dimensional approach to the acculturation. In other words, an immigrant living in a foreign cultural environment does not have to accept the socio-cultural values of the host society as a whole. In this sense, the term Inculturation appeared. Inculturation was used to refer to the process of selective acquisition or preservation of cultural heritage elements, as well as the selective acquisition of certain elements from the perceived cultural context (Weinreich, 2009:124-139).

The part of Azerbaijani immigrants in Europe, who actively participate in the acculturation process, are mainly educated and educated in the society they come from, thinking about building a career, joining socio-cultural processes, and even people who want to take an active part in the political life of the host society. Especially employees in such fields as

science, education, medicine, etc. become more adaptable to succeed at work, join the process of cultural exchange, assimilate local cultural values and become part of a host society.

Acculturation is primarily characterized by the passive use of the native language. For young immigrants from Azerbaijan, for example, this is reflected in the predominance of the German language in schools in Germany. Immigrant children studying in secondary school are more in contact with German children and the school creates conditions for cultural exchange for them. Unlike home, immigrant children in high school are more able to learn the language and actively communicate with their peers.

Thus, immigrant children and the younger generation are more involved or enthusiastic in the process of acculturation. In many cases this manifests itself in a decrease in the level of knowledge of the native language of children and young people, a decrease in their attachment to the customs and traditions of the country of origin, and social behavior. Children and young people are more prepared for assimilation in order to receive education in the local language and to take advantage of opportunities used by local children and youth (sports competitions, cultural events, educational and scientific competitions, etc.).

It should be noted that the majority of middle-aged and elderly Azerbaijani immigrants in Europe have weak socio-cultural contacts with the society in which they come, as they are in contact with Turks living in Europe and Eastern Europeans whom they cooperate with in Russian.

My observations with Azerbaijani immigrants in Berlin, Germany, as well as interviews with immigrants from different social groups during December 2017 - January 2018 give grounds to say that first-generation (middle-aged and elderly) immigrants have almost no contact with German families, no direct contact with local community institutions and have very little or no language skills. In case of any problems with state institutions and

courts, they use the opportunities of a limited number of Azerbaijani translators or Turkish lawyers. Immigrant Azerbaijanis prefer to contact or to establish business with either Turks or Iranian Azerbaijanis or Eastern Europeans as it is more convenient for the middle and older generation to communicate in Turkish with Turks and with Eastern Europeans in Russian language. Azerbaijanis in Europe have not yet been able to create their own ethno-economy, and Azerbaijanis do not have ethno-economic neighborhoods or ethno markets. Azerbaijani immigrants trade in Turkish shopping malls and gather in Turkish restaurants. In Berlin, for example, such shopping centers and restaurants are located in several districts of the city, mainly in Kreuzberg. Azerbaijani immigrants work in Turkish or Eastern European construction companies, restaurants, etc. This does not allow them to have direct contact with Germans and public institutions, which means that Azerbaijani immigrants themselves are not interested in it.

In my interviews with people living as immigrants in Berlin, working in the construction and food sectors, informants noted that they worked for Turkish companies mainly because they did not know the language and local laws. This is the opinion of my interviewees about this:

“I have been working as a foreman for a Turkish construction company in Berlin for several years and I am satisfied with that. Because I know nothing but a few words in German. Therefore, it is difficult for me to cooperate with the Germans. But with the Turks we easily understand each other. If there is a problem with local laws, the company itself solves it”. (Mehdi, 40 years old)

“Previously, I worked with Bulgarians in Berlin and it was convenient for me to work with them because I know Russian. With them in Russian we understand each other. I have not been able to learn German yet. Now I work in a Turkish construction company, which has somewhat relaxed my work. I am more comfortable with the Turks because I speak my

own language. I almost get in touch with Turks, I have nothing to do with Germans.” (Rasim, 48 years old)

“I know a little German, but I work as a doner (Turkish street food) maker in a Turkish restaurant. I know a little German, that's enough for me. German is not so much needed in the restaurant; it is mainly needed for the sellers. I usually speak Turkish with the Turks, which also satisfies me.” (Anar, 37 years old)

Apparently, these immigrants, who have lived in Germany for many years, have not learned German and see their hopes in working for Turkish and other companies. In many cases they work illegally and seem to be deliberately separated from the local socio-cultural environment and created their own small communities. Here they work, live, rest and try to keep their ethnic traditions alive. If it is possible to say so, the environment in which they live and work has reassured them and made them almost lazy. In the absence of contacts with the receiving society in the working environment, in the socio-cultural environment, they also tend to adapt to the local society and language skills do not develop. Any problem with local government agencies is solved either by translators or lawyers, which creates additional confidence in them.

Among immigrants there is a large group of people, who, at the expense of translators and lawyers, are able to solve problems arising from government agencies, municipalities, courts, local laws for a certain fee and live without contact in the receiving society.

This group of immigrants' behavior is more consistent with the separation strategy. The strategy of separation is the preference of immigrants over their own culture, the rejection of others other than their own culture and the severance of relations with the receiving society. Marginalization is, on the one hand, an individual's refusal to adhere to the values and norms of the host culture, and, on the other hand, a departure from the culture of origin (Berry and others, 2007)

It should be noted that my observations among Azerbaijani immigrants in Berlin, Germany, and my interviews with Azerbaijani immigrants belonging to different socio-cultural strata give grounds to say that the tendency to separate among immigrants is more pronounced. It is even possible to come across Azerbaijanis who have been coming to Germany for more than 25 years, who have not tried to learn the language and laws of the country they come to and who continue to live in their own micro-communities. They gather mainly in the cultural societies of Azerbaijanis and try to solve problems only within this society. In this case, they cannot communicate with public institutions, government agencies and in many cases are helpless in the situation of any problems, which does not allow to ensure the rights of migrants, and they cannot communicate their concerns to public institutions.

That is, we can describe separation and marginalization as a failed adaptation. Here, the migrant psychologically protects himself in an alien cultural environment and, at the same time, isolates himself from the new socio-cultural environment.

It should be noted that the problems of integration of Azerbaijani immigrants should also be investigated from the aspect of transnationalism. Transnational migration is perceived as a migration model in which migrants cross the borders of national states and settle in a new country, but simultaneously become carriers of socio-cultural values of both origin (sending society) and host (receiving) society, identifies themselves with both societies, intensively interact with the country of origin.

Transnationalism explains a new form of inter-cultural relations between the migrant and the receiving country, a new approach that stands higher than national, state, territorial and political borders. In the system of political science and international relations, Joseph S. Nye and Robert O. Keohane first used the terms "transnationalism" and "transnational actors" in the 1970s, which they suggested using to refer

to the international activities of major non-governmental organizations (Keohane, Nye, 1971).

The most significant contribution to this area was made by American anthropologists Nina Glick-Schiller, Linda Bash and Christina Szanton-Blanc, dealing with the problem of international migration. One of the founders of the theory, Nina Glick Schiller, defines transmigrants as people whose lives are highly dependent on contact on both sides of the border. Glick Schiller and colleagues note that when migrants enter the economy and institutions of a new country, they still do not cut ties with their homeland. They are creating new economic and personal ties between the two countries (Glick Schiller, Basch, Blanc, 1995:48-63).

That is, migrants physically live in a new country, but, at the same time, their interest, awareness and participation in what is happening in the country is so high that they remain members of the sending society (country of origin) at the same time.

We can say that the transmigration among Azerbaijani immigrants living in Europe is evident. The growing trend of the cases of double-living of Azerbaijani immigrants as transmigrant continues. Despite the fact that European Azerbaijanis already live in European countries, they have extensive relations with Azerbaijan, some even continue their work in Europe and Azerbaijan. These immigrants deal with both business and other areas in the country of origin, buy property in the country of origin, open offices and live an active socio-cultural life almost both in the sending community and in the receiving community. There are various causes of transmigration and can be attributed to them: ethno-cultural relations with the country of origin, fear of losing ethnic relations; maintaining contacts with close relatives; desire to participate in the socio-cultural life of the country of origin; business development and diversification, to make maximum use of the opportunities of both the receiving and the country of origin; to link the future of their

children (mainly girls) with the country of origin (usually most families seek the future of their daughters in the country of origin due to adherence to national customs, i.e. they prefer to marry in Azerbaijan); preferring to make life more colorful and interesting; the development of IT technologies and the availability of alternative transport routes to Europe have also increased the level of transmigration.

Interviews with Azerbaijani immigrants living in Berlin on transmigration show that transnationalism is widespread among Azerbaijani immigrants.

“Although I have lived in Germany for many years, I am thinking of buying a house in Azerbaijan and living in both Germany and Azerbaijan in the future. I work in Germany and I try to do something in Azerbaijan”. (Gurban, 46 years old)

“I work as a foreman in Germany and send some of my earnings to my father to build a house for me. I have already built a part of the house. I have two children and I want them to have a house in Azerbaijan so that they can go and live there whenever they want”. (Azer, 44 years old)

It is obvious that Azerbaijani immigrants are trying to connect the future of both themselves and their children with the country of origin, and those who have economic opportunities take more advantage of this opportunity. The number of Azerbaijani immigrants buying houses and land in Azerbaijan is increasing, which makes relations between the country of origin and immigrants more stable and lasting.

On the other hand, the transmigration of Azerbaijani immigrants occurs in other European countries, for example, Azerbaijanis living in Germany and living and working in

other European countries.

One thing to note is that immigrants with higher socio-economic status are more transnational migrants.

Conclusion

As a result of the research, theoretical and practical aspects of adaptation of Azerbaijani immigrants to the European socio-cultural environment have been studied. The integration of immigrants into the alien cultural environment and the study of concepts that reflect the fundamentals of their behavior in this socio-cultural sphere helped to define the framework of the integration of Azerbaijani immigrants into the European Society, the level of their integration, to clarify the types and kinds of integration. Here, at the same time, it became clear what age category of immigrants what integration strategy they prefer. As a result of the study, it has been found out which social categories (socioeconomic, educational level) give preference to which methods of adaptation, and this is one of the most important elements in the study of Azerbaijani immigrants in Europe. It has been clarified that the elements of separation are seen mostly among middle-aged and older generation immigrants, and whether their integration with the local community is slow or not. Those who adapt to the local community and interact with community institutions and take advantage of community institutions are mainly those who have studied in the host country, speak the local language, and are more active in science, education and medicine.

It can be concluded that the strategic line of transnationalism has become more widespread and the number of Azerbaijani immigrants living as transmigrants is growing. Transmigrants are from almost all social categories.

REFERENCES

The number of Azerbaijanis living in Germany has been announced (2019) Retrieved from https://musavat.com/news/almaniyada-yasayan-azerbaycanlilarin-sayi-aciqlanib_645532.html [in Azerbaijanian].

Berry J.W. et al. (eds.) (1992) *Cross-cultural psychology: Research and applications*. Cambridge University Press. 459 p [in English].

Berry J.W. (2006) Contexts of acculturation. In: Sam DL, Berry JW, editors. *Cambridge handbook of acculturation psychology*. New York, NY: Cambridge University Press. pp. 27–42 [in English].

Берри Дж. и др. (2007) Кросс-культурная психология: исследование и применение. Харьков: Гуманитарный центр [in Russian].

Diaspora map (2021) Retrieved from <http://www.diasporamap.com/> [in Azerbaijanian].

Key figures on Europe (2016) Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7827738/KS-EI-16-001-EN-N.pdf/bbb5af7e-2b21-45d6-8358-9e130c8668ab> [in English].

Glick Schiller N., Basch L., Szanton Blanc C. (1995) From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration, *Anthropological Quarterly*. 68 (1), pp. 48–63 [in English].

Keohane R.O., Nye J.S. (eds.). (1971) *Transnational Relations and World Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press [in English].

Net migration in selected European countries in 2020. (2020) Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/686124/net-migration-selected-european-countries/#statisticContainer> [in English].

Migration and migrant population statistics. (2021) Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics [in English].

Migration and migrant population statistics. (2020) Retrieved from https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en [in English].

Weinreich P. (2009) “Enculturation,” not “acculturation”: Conceptualising and assessing identity processes in migrant communities. *International Journal of Intercultural Relations*. 33. pp.124–139 [in English].

Rahimli Ruslan

Ph.D, Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7292-5879>, rus_rahimli@yahoo.com

Стаття надійшла / Article arrived: 04.03.2021

Схвалено до друку / Accepted: 18.04.2021

Санубар Ганбарова

Азербайджанский университет туризма и менеджмента

Дипломатическое представительство Азербайджанской Демократической Республики в Армении в 1918-1920-е годы

Кровавый военно-колониальный режим Российской империи не сумел уничтожить древнейшие традиции государственности азербайджанского народа. 28 мая 1918 года была создана Азербайджанская Демократическая Республика, которая являлась первым светским демократическим и правовым государством на мусульманском Востоке, а также в тюрко-исламском мире. Азербайджанская Демократическая Республика смогла просуществовать в напряженной и сложной социально-политической обстановке всего 23 месяца. К сожалению, не достигнув двухлетнего возраста, независимая Азербайджанская Республика подверглась нападению большевиков и была временно свергнута. Со дня образования правительство АДР проводило гибкую внешнюю политику и стремилось установить добрососедские отношения со всеми государствами региона.

9 июля 1919 года правительством Азербайджанской Демократической Республики была принята временная инструкция о секретариате Министерства иностранных дел. В период существования республики в ее столице городе Баку функционировали дипломатические представительства 16 государств, среди которых были, иностранные миссии США, Великобритании, Франции, Италии и т.д.

Одним из главных вопросов, постоянно привлекавших к себе внимание правительства Азербайджана, был вопрос о границах и отношениях с близкими соседями.

Одной из серьезных преград на пути укрепления Азербайджанской государственности в этот период стала экспансионистская и агрессорская политика Дашнакской Армении, которая пыталась присвоить исторические азербайджанские земли. Армения предъявляла необоснованные территориальные претензии к Карабаху, Нахичевану, Зангезуру и т.д. Несмотря на то, что враждебная позиция Армении по отношению к Азербайджану прослеживалась в течении всего периода существования АДР, Азербайджанской Республике ценою больших усилий и потерь все же удалось сохранить свою территориальную целостность.

В статье приводится информация об азербайджано-армянских отношениях в 1918-1920-х годах, а также о деятельности дипломатического представительства Азербайджанской Демократической Республики в Армении в указанный период.

Цель исследования - изучить дипломатические и политические отношения Азербайджанской Демократической Республики с Республикой Армения в 1918-1920 годах с исторической точки зрения, а также выявить и проанализировать исторические и геополитические корни и сущность армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, Армения, политика, дипломатия, международные отношения*

Senuber Ganbarova

Azerbaijan Tourism and Management University

Diplomatic Mission of the Azerbaijan Democratic Republic in Armenia in 1918-1920s

The bloody military-colonial regime of the Russian Empire failed to destroy the ancient traditions of the statehood of the Azerbaijani people. On May 28, 1918, the Azerbaijan Democratic Republic was created, it was the first secular democratic and legal state in the Muslim East, as well as in the Turkic-Islamic world. The Azerbaijan Democratic Republic was able to exist in a tense and complex socio-political situation for only 23 months. Unfortunately, before reaching the age of two, the independent Republic of Azerbaijan was attacked by the Bolsheviks and was temporarily overthrown. From the day of its formation, the ADR government pursued a flexible foreign policy and sought to establish good-neighbourly relations with all states of the region.

On July 9, 1919, the government of the Azerbaijan Democratic Republic adopted a temporary instruction on the secretariat of the Ministry of Foreign Affairs. During the existence of the republic diplomatic missions of 16 states functioned in its capital city Baku, among them were foreign missions of the USA, Great Britain, France, Italy, etc.

One of the main issues that constantly attracted the attention of the Azerbaijani government was the issue of borders and relations with close neighbours.

One of the serious obstacles to strengthening the Azerbaijani statehood during this period was the expansionist and aggressive policy of Dashnak Armenia, which tried to appropriate the historical Azerbaijani lands. Armenia made groundless territorial claims to Karabakh, Nakhchivan, Zangezur, etc. Despite the fact that the hostile position of Armenia towards Azerbaijan was traced throughout the entire period of the ADR's existence, the Republic of Azerbaijan still managed to preserve its territorial integrity by the cost of great efforts and losses.

The information on the Azerbaijani-Armenian relations in the 1918-1920s, as well as on the activities of the diplomatic mission of the Azerbaijan Democratic Republic in Armenia during the specified period has been provided in the article.

The aim of the research is to study from a historical point of view the diplomatic and political relations of the Azerbaijan Democratic Republic with the Republic of Armenia in 1918-1920, as well as to identify and analyse the historical and geopolitical roots and essence of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict.

Keywords: : *international trade; RSFSR; the USSR; Ukrainian SSR; the Mediterranean; economic relations*

Санубар Ганбарова

Азербайджанський університет туризму і менеджменту

Дипломатичне представництво Азербайджанської Демократичної Республіки у Вірменії в 1918-1920-і роки

Кривавий військово-колоніальний режим Російської імперії не зміг знищити найдавніші традиції державності азербайджанського народу. 28 травня 1918 року було створено Азербайджанську Демократичну Республіку, яка була першою світською демократичною та правовою державою на мусульманському Сході, а також в тюрко-ісламському світі. Азербайджанська Демократична Республіка змогла проіснувати в напруженій і складній соціально-політичній обстановці всього 23 місяці. На жаль, не досягнувши дворічного віку, незалежна Азербайджанська Республіка зазнала нападу більшовиків і була тимчасово знищена. З дня утворення, уряд АДР проводив гнучку зовнішню політику і прагнув встановити добросусідські відносини з усіма державами регіону.

9 липня 1919 року Урядом Азербайджанської Демократичної Республіки було прийнято тимчасову інструкцію про секретаріат Міністерства закордонних справ. В період існування республіки в її столиці місті Баку функціонували дипломатичні представництва 16 держав, серед яких були іноземні місії США, Великобританії, Франції, Італії і т.д.

Одним з головних питань, які постійно привертала до себе увагу уряду Азербайджану, було питання про кордони і відносини з близькими сусідами.

Однією з серйозних перешкод на шляху зміцнення Азербайджанської державності в цей період стала експансіоністська і агресорська політика Дашнакської Вірменії, яка намагалася привласнити історичні азербайджанські землі. Вірменія пред'являла необґрунтовані територіальні претензії до Карабаху, Нахичевану, Зангезура і т.д. Незважаючи на те, що войовнича позиція Вірменії по відношенню до Азербайджану простежувалася протягом всього періоду існування АДР, Азербайджанській Республіці ціною великих зусиль і втрат все ж вдалося зберегти свою територіальну цілісність.

У статті подано інформацію про азербайджансько-вірменські відносини в 1918-1920-х роках, а також про діяльність дипломатичного представництва Азербайджанської Демократичної Республіки в Вірменії в зазначений період.

Мета дослідження - вивчити дипломатичні і політичні відносини Азербайджанської Демократичної Республіки з Республікою Вірменія в 1918-1920 роках з історичної точки зору, а також виявити і проаналізувати історичні та геополітичні витоки і сутність вірмено-азербайджанського Нагірно-Карабахського конфлікту.

Ключевые слова: *Азербайджанська Демократична Республіка, Вірменія, політика, дипломатія, міжнародні відносини*

Вступление

Включение в начале XIX столетия Азербайджана в состав царской России лишило его свободной дипломатической деятельности. С образованием 28 мая 1918 года Азербайджанской Демократической Республики Азербайджан вновь самостоятельно включился в систему международных отношений.

Азербайджанская Демократическая Республика - государство, просуществовавшее с 28 мая 1918 года по 28 апреля 1920 года на территории нынешней Азербайджанской Республики.

Первым шагом во внешней политике молодого государства стало информирование министерств иностранных дел других стран о создании Азербайджанской Республики. Затруднения, связанные с расположением столицы в Гяндже и с созданием представительств в иностранных государствах, стали причиной обращения Министерства иностранных дел Азербайджанской Республики к Османскому государству по этому вопросу.

Переговоры в Батуми, важные для построенных Южно-Кавказским правительством отношений с Турцией, ознаменовали важный этап и во внешней политике уже независимых республик.

Заключённый 4 июня 1918 года «Договор о дружбе между правительствами Османской империи и Азербайджанской Республики» считается первым официальным документом, подписанным Азербайджанской Республикой с иностранным государством. В 4-й статье договора, состоявшего в целом из 11 статей, отражено положение, гласившее, что «Османское правительство берет на себя оказание военной помощи, если будет таковая необходима для укрепления мира и порядка в обеспечение безопасности страны» (ГААР, ф. 894, оп.2, д. 88, л. 1-3).

Целью исследования является изучить дипломатические и политические отношения

Азербайджанской Демократической Республики с Республикой Армения в 1918-1920 годах с исторической точки зрения, а также выявить и проанализировать исторические и геополитические корни и сущность армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта.

Результаты исследования.

Одним из приоритетов для нового государства стала внешняя политика и установление добрососедских отношений со всеми участниками международного общения.

В Декларации Независимости Национального Совета Азербайджана говорилось, что "Азербайджанская Демократическая Республика стремится установить добрососедские отношения со всеми членами международного общения, а, в особенности, с сопредельными народами и государствами" (Акт независимости Азербайджана. Азербайджанская демократическая республика, 2008: 136).

В течение 1918-1920 гг. в Грузии, Турции, Горской Республике, Армении и Туркестане функционировали дипломатические представительства правительства АДР, в Иране - посольство, при Кубанском и Донском правительствах - полномочные представители, в Парижской мирной конференции принимала участие полномочная делегация.

В 1919 году, когда азербайджанская дипломатия делала первые шаги, в Баку функционировали дипломатические представительства 16 иностранных государств, в том числе представительства США, Великобритании, Франции, Италии, Швеции, Швейцарии, Бельгии, Ирана, Польши и Украины (Мамедьяров, 2017: 4-5).

Подготовленный правительством законопроект «Об образовании дипломатических миссий Азербайджанской Республики в Западной Европе и Америке и упразднении представительства Азербайджана на Парижской мирной

конференции», был обсужден и принят Парламентом после признания независимости Азербайджана Высшим Советом Антанты. Согласно этому законопроекту, начиная с 1 апреля 1920 г. в Великобритании, Франции, Швейцарии, Италии, США, Германии, России и Польше (Латвии, Литве, Эстонии, Финляндии, Украине, Румынии) предполагалось создание дипломатических представительств (ЦГАОР Аз. ССР, ф. 895, оп. 3, ед. хр. 314, л. 45)

Несмотря на то, что Азербайджанская Демократическая Республика обеспечила для всех своих жителей равенство гражданских прав, их пропорциональное представительство в органах государственной власти и местного самоуправления, правительство соседней Армянской Республики развернуло полномасштабную кампанию этнических чисток с целью изгнания исконного азербайджанского населения из Иревана и других районов, оказавшихся под её контролем. Это спровоцировало появление потоков беженцев, искавших спасения в Азербайджане и других соседних государствах. То есть и тогда, как и сейчас, реализация политической программы армянского национализма создала в регионе гуманитарный катаклизм.

Не ограничиваясь этим, Армянское государство непосредственно, либо под прикрытием разного рода парамилитарных формирований, развернула агрессию против АДР в Нахичевани, Зангезуре, Карабахе и нагорной части Газахского уезда. С другой же стороны, дашнако-большевики под руководством Степана Шаумяна учинили массовое истребление азербайджанского населения в Баку, Шамахе, Губе и других районах.

В этих непростых условиях войны на два фронта Азербайджану, при поддержке Кавказской исламской армии, удалось не только силой оружия освободить 15 сентября 1918 года Баку, но и одержать ряд важных

дипломатических побед, включая признание державами Антанты суверенитета АДР над всем Карабахом, где было создано генерал-губернаторство с центром в Шуше, возглавляемое Хосров бекком Султановым.

Таким образом, самые напряженные отношения Азербайджанской Демократической Республики в истории ее дипломатии были с Арменией. Еще до создания государства армянские вооруженные формирования совершали массовые убийства местных азербайджанцев на территории современной Армении.

Отметим, что летом 1918 года между Азербайджаном и Грузией были установлены дипломатические отношения на уровне дипломатических представительств, а установление прямых дипломатических отношений между Азербайджаном и Арменией стало возможным только в начале 1919 года. До этого переписка с Арменией велась через дипломатическое представительство Азербайджана в Грузии.

Документы, связанные с дипломатической перепиской между Азербайджаном и Арменией, в основном хранятся в фондах министерств иностранных дел и обороны Азербайджанской Демократической Республики, в фонде Постоянного представительства Азербайджана в Грузии и в фондах Комиссариата иностранных дел Советского Азербайджана.

Несмотря на то, что с момента провозглашения государственной независимости 28 мая 1918 года прошло более полугода, установить прямые дипломатические отношения между Арменией и Азербайджаном не удалось. По этой причине 22 июня министр иностранных дел Азербайджана заявил в письме своему постоянному представителю в Грузии, что он должен проинформировать правительство Армении о том, что следует создать специальную комиссию для установления азербайджано-армянской границы. Если правительство Армении одобрит

предложение, предлагалось указать место и время встречи для обсуждения дальнейших действий. Однако армянская сторона, игнорируя условия Батумского соглашения и продолжая военную агрессию с целью захвата новых территорий, предъявила территориальные претензии к Нагорному Карабаху.

С 20 октября до конца декабря 1918 года Теймур Макинский был дипломатическим представителем Азербайджанской демократической республики при армянском правительстве. Он был избран председателем правления землячества мусульман Эриванской губернии, которое было учреждено в январе 1919 года в Баку с целью защиты проживающих в Эриванской губернии азербайджанцев от армянского деспотизма. Макинский был одним из активных участников национально-освободительного движения, начавшегося в Азербайджане в начале XX века. Был членом Мусульманской фракции Закавказского сейма, а после его самороспуска стал членом Национального совета Азербайджана (Протоколы заседаний мусульманских фракций Закавказского сейма и Азербайджанского национального совета 1918 г., 2006: 131).

1 февраля 1919 года правительство Армении согласилось на открытие постоянного азербайджанского представительства в Ереване. Одним из первых дипломатов, представлявших интересы Азербайджана в Армении, был Магомед хан Текинский.

М. Текинский родился в 1879 году в Туркестане. Двухлетний Магомед, потерявший родителей во время нападения русских на Ахалтекинскую крепость в 1881 году, был усыновлен полковником российской армии Эхсан ханом Нахичеванским. Мухаммад окончил Первую мужскую гимназию в Тбилиси (Грузия) в 1901 году, а в 1908 году - юридический факультет Новороссийского университета.

М. Текинский принимал участие в деятельности Чрезвычайной следственной комиссии, созданной правительством Азербайджанской Демократической Республики 15 июля 1918 года. Никакой информации о деятельности М. Текинского в период после распада республики не поступало. По словам исследователя А. Тахирзаде, М. Текинский был репрессирован и расстрелян 18 марта 1938 года.

2 апреля 1919 года дипломатический представитель Азербайджана в Армении М. Такинский направил министру иностранных дел М. Джафарову послание о том, что на мероприятии, устроенном в его честь правительством Армении 19 марта, выступавшие говорили о необходимости установить дружеские отношения с Азербайджаном. Текинский также отмечал, что во время встречи с католиком в Эчмиадзине 18 марта католикос выразил необходимость установления дружественных отношений между Арменией и мусульманами и пообещал призвать армянский народ жить в мире с мусульманами. М. Текинский отмечал, что Эчмиадзинская церковь и резиденция Католикоса не освещаются из-за отсутствия мазута, добавив, что он обещал послать мазут Католикосу и попросил министра иностранных дел прислать 200 фунтов мазута в бочках, чтобы доставить католикосу. Затем М. Текинский отмечал, что положение беженцев тяжелое и им нужна срочная помощь.

3 мая 1919 года дипломатический представитель Азербайджана в Армении М. Текинский направил телеграмму главе азербайджанского правительства, в которой говорилось, что он направил министру иностранных дел Армении письмо протеста от имени правительства Азербайджана в связи с вторжением армянских войск в Нахичевань.

16 мая Текинский отправил зашифрованную телеграмму главе правительства Азербайджана, в которой

сообщил, что армянские полки атаковали Нахичевань. Чтобы оказать давление на Армению, Текинский предлагал сосредоточить войска на границе с Арменией.

4 июня 1919 года заместитель министра иностранных дел Азербайджана А. Зиядханов направил телеграмму дипломатическому представителю в Армении М. Такинскому, поручив ему совместно с Иреванским национальным советом собрать информацию о массовых убийствах, совершенных армянами в Иреванской губернии, создать Чрезвычайную парламентскую комиссию по расследованию. В телеграмме также говорилось, что парламент хочет выделить на эти цели 10 миллионов.

В очередной зашифрованной телеграмме, направленной 10 июня Министерством иностранных дел Азербайджана своему дипломатическому представителю в Армении М. Такинскому, поручалось с помощью представителей разрушенных деревень Иреванской губернии, по возможности Карсской области, составить конфиденциальную статистику имен и фамилий, места и возраст жертв. Информация должна была содержать точную информацию об убитых и раненых гражданах, захваченных и разрушенных деревнях. Также было отмечено, что решением правительства Азербайджана было принято решение о создании международной комиссии с участием представителей Великобритании, Италии и других стран для определения масштабов потерь, понесенных азербайджанцами (Пашаев, 2013:152).

Из закодированной телеграммы, направленной М. Текинским министру иностранных дел Азербайджана от 13 июня относительно ситуации в Шарур-Нахичеванском районе, было видно, что правительство Азербайджана оказывало материальную поддержку вооруженным силам в регионе через свою дипломатическую миссию в Ереване. В телеграмме говорилось,

что в этом районе находится 6000 солдат и кавалерии. М. Текинский отмечал, что британцы также признали, что боевая готовность войск не отставала от подготовки армянских войск. Позже М. Текинский писал, что в случае необходимости во время боевых действий численность вооруженных сил в регионе может быть увеличена до 10 тысяч. Дипломат подчеркивал важность сохранения вооруженных сил в Шарур-Нахичеванском районе на прежних позициях и размещения их в горах на границе с Зангезуром. Текинский также заявлял, что не может полностью гарантировать правильное распределение средств, направляемых для снабжения армии.

Отметим, что правительство Армении, очень обеспокоенное эффективной дипломатической деятельностью М. Текинского, объявило его "персоной нон грата" за его необычайное мужество.

1 октября 1919 года М. Текинский был назначен заместителем министра иностранных дел Азербайджана.

24 августа 1919 года видный азербайджанский писатель и общественно-политический деятель Абдуррахим бек Хагвердиев был назначен дипломатическим представителем Азербайджана в Армении. Абдуррахим бек Хагвердиев много сделал для того, чтобы донести информацию о геноциде против турок в Армении и провинции Карс до Верховного комиссара США, иностранных представительств на Кавказе, чтобы облегчить положение беженцев.

Сотни документов, хранящихся в архивах, подписанных Хагвердиевым, отражают картину того периода.

Следует отметить, что А. Хагвердиев был уволен с дипломатического поста в Армении по собственному желанию. Причиной отставки стало то, что 8 марта 1920 г. он был ограблен армянскими спецслужбами в нейтральной зоне между Грузией и Арменией во время поездки поездом из Тбилиси в Ереван.

После этого инцидента Абдуррахим бек Хагвердиев пришел к выводу, что работать в Армении невозможно, и попросил немедленно отозвать его с дипломатической должности.

В письме в Министерство иностранных дел Азербайджана он писал: «Я не вижу смысла оставаться здесь после совершенного позорного акта против меня со стороны заранее организованной банды».

Следует отметить, что это преступление, совершенное армянскими преступниками, не было обычным ограблением. Деньги А. Хагвердиева, привезенные из Баку, предназначались не только для нужд дипломатической миссии, но и для предотвращения голода беженцев, сирот и пожилых людей, нашедших убежище в детских домах и больницах в результате нападений армянских вооруженных формирований. [Мустафа, 04.05.2018]

А в марте 1920 года Теймур бек Макинский был назначен на должность дипломатического представителя Азербайджанской Демократической Республики при армянском правительстве. Судьба Т. Макинского была такой же, как и у его предшественников. В мае того же года Министерство внутренних дел Армении возбудило уголовное дело в отношении сотрудников дипломатической миссии во главе с Т. Макинским по обвинению в пособничестве вооруженному восстанию азербайджанского населения в Зангибасаре. Однако, при содействии постоянного представительства Грузии в Армении он смог тайно покинуть Эривань и 28 мая прибыл в Тифлис.

Дипломатическая миссия сыграла важную роль в регулировании дипломатических отношений между двумя странами, а также в защите интересов турецко-мусульманского населения бывшей Иреванской области в Республике Армения, изучении их положения, предотвращении политики этнической чистки.

Архивные документы показывают, что во времена Азербайджанской Демократической Республики деятельность нашей дипломатической миссии в Армении всегда находилась под постоянным контролем спецслужб Армении.

В апреле политическая ситуация в Азербайджане стала крайне напряженной. Нападения армян на мусульманские села, продвижение Красной армии Советской России на юг привели к кризису, в результате которого 28 апреля АДР была захвачена большевиками и прекратила существование.

В целом, АДР, как молодое государство, на протяжении своего почти двухлетнего существования вела достаточно успешную и активную деятельность по признанию своей независимости международным сообществом. Однако многое зависело от подхода держав-победителей к новому мироустройству, которые зачастую демонстрировали свою медлительность в вопросе признания новых государств.

Советско-большевистский режим, грубо нарушив нормы международного права, оккупировал Северный Азербайджан, в результате чего был положен конец дипломатическим связям де-факто признанной независимой Азербайджанской Демократической Республики в зарубежных странах и представлению ее в системе международных отношений.

Как известно, армянские националисты не оставили попыток отторжения территорий Азербайджана и после советизации Кавказа. Однако, все они провалились. И в регионе был восстановлен мир и спокойствие в единственно возможной форме – сохранения Карабаха, включая его горную и равнинную части, в составе Азербайджана. Армянское население нагорной части этого края пользовалось всеми возможностями, предоставляемыми широкой автономией в форме НКАО. К слову, по общему уровню жизни и основным душевным показателям НКАО изрядно превосходила средние

значения по Азербайджанской ССР и Советскому Союзу в целом. Однако, несмотря на все это в конце 1980-х годов армянские националисты вновь начали кампанию по реализации своих территориальных притязаний, переросшую в вооруженную агрессию.

Незаконное применение силы с целью захвата территорий Азербайджанской Республики сопровождалось массовыми этническими чистками, нарушениями международного гуманитарного права, включая акт Ходжалинского геноцида. То есть, налицо всё тот же почерк, что и в начале XX века.

В сложившейся обстановке совершенно очевидно, что устранение последствий военной агрессии со стороны Республики Армения являлось первоочередной и наиболее значимой проблемой, которую Азербайджанская Республика, будучи ответственным членом международного сообщества, пыталась мирно урегулировать путем субстантивных и нацеленных на результат интенсивных переговоров.

Как известно, Совет Безопасности ООН в 1993 году принял 4 резолюции: 822, 853, 874 и 884, где однозначно подтвердил поддержку суверенитета и территориальной целостности Азербайджана, принадлежность Нагорно-Карабахского региона Азербайджану, осудил агрессию и захват территорий страны, потребовав немедленного, полного и безоговорочного вывода оккупационных сил.

Выводы.

Подытоживая, следует отметить, что Армения на протяжении долгих лет пыталась всеми возможными способами затянуть процесс урегулирования конфликта, уклоняясь от исполнения своих международных обязательств, не применяя силу или угрозы силой, разрешению международных споров мирными средствами, уважения нерушимости государственных границ и территориальной целостности государств. Тем не менее, подобная линия поведения завела эту страну в тупик, выход из которого был возможен лишь через нормализацию отношений с соседями и отказ от аннексионистских намерений.

В сентябре 2020 года Азербайджан был вынужден отреагировать на регулярные военные провокации Армении, которая в течение 30 лет оккупировала его исторические земли. Азербайджанский народ доказал всему миру, что Карабах является символом национального достоинства азербайджанцев, и что азербайджанский народ не отступил ни на шаг от мечты о Карабахе.

Процесс национального строительства, осуществляемый Президентом Ильхамом Алиевым на протяжении последних 17 лет, привел к победе Союза Президент-Армия-Народ и изгнанию врага с исторических азербайджанских земель, которые были оккупированы Арменией. Таким образом, в 44-дневной войне Азербайджан победил не только на поле боя, но и в области дипломатии.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Акт независимости Азербайджана. Азербайджанская демократическая республика. Сборник статей, посвященный 90-летию Первой республики. – М.: SALAM press, 2008. – 136 с.

ГААР, ф. 894, оп.2, д. 88, л. 1-3

Мустафа Н. Посол Абдуррахим бек Хагвердиев был ограблен по требованию правительства Армении. Газета «Азербайджан», 04.05.2018

Мамедьяров Э. Новые задачи, стоящие перед нашей дипломатией: от исторического наследия к будущему Бакинский рабочий.-2017.- 11 июля. - с. 4-5.

Протоколы заседаний мусульманских фракций Закавказского сейма и Азербайджанского национального совета 1918 г. / Под ред. А. А. Пашаева. — Б.: Adıloğlu, 2006, с. 131

Пашаев А. Геноцид, депортации и территориальные претензии армян к азербайджанскому народу (XIX – XX вв.). Баку, 2013, 152 с.

ЦГАОР Аз.ССР, ф. 895, оп. 3, ед. хр. 314, л. 45.

REFERENCES

- Akt nezavisimosti Azerbajdzhana. Azerbajdzhanskaja demokraticeskaja respublika. Sbornik statej, posvjashhennyj 90-letiju Pervoj respubliki. – M.: SALAM press, 2008. – 136 s.
GAAR, f. 894, on.2, d. 88, l. 1-3
Mustafa N. Posol Abdurrahim bek Hagverdiev byl ograblen po trebovaniju pravitel'stva Armenii. Gazeta «Azerbajdzhan», 04.05.2018
Mamedjarov Je. Novye zadachi, stojashhie pered nashej diplomatiej: ot istoricheskogo nasledija k budushhemu Bakinskij rabochij. - 2017.- 11 ijulja.- s. 4-5.
Protokoly zasedanij musul'manskih frakcij Zakavkazskogo sejma i Azerbajdzhanskogo nacional'nogo soveta 1918 g. / Pod red. A. A. Pashaeva. — B.: Adiloğlu, 2006, s. 131
Pashaev A. Genocid, deportacii i territorial'nye pretenzii armjan k azerbajdzhanskomu narodu (XIX – XX vv.). Baku, 2013, 152 s.
CGAOR Az.SSR, f. 895, op. 3, ed. hr. 314, l. 45.

Ganbarova Senuber
Doctoral student., qsenuber@rambler.ru

Стаття надійшла / Article arrived: 05.03.2021

Схвалено до друку / Accepted: 18.04.2021

Вікторія Добровольська, Світлана Місевич

Херсонська державна морська академія

Проблема ксенофобії в історико-філософському дискурсі

В даній роботі розглядається проблема ксенофобії в історико-філософському дискурсі. Автори наголошують, що останнім часом досить актуальним питанням, яке потребує нагального вирішення, є проблема ксенофобії. Певні явища, а саме: нетерпимість, дискримінація, ворожість, інтолерантність, що є проявами ксенофобії, зараз є досить поширеними у суспільстві. Автори також не залишились байдужими до цієї проблеми, бо це є деструктивним проявом діяльності суспільства, певних груп, людини тощо. Основною метою дослідження постало здійснення аналізу осмислення проблеми ксенофобії та її складових у античній та середньовічній філософській спадщині. Автори наголошують, що в структурі категорій «ксенофобія» та «толерантність» лежить бінарна опозиційна система розрізнення «свій-чужий». Дослідники прийшли до висновку, що єдиного визначення поняття «ксенофобія» у сучасній науці не існує. Виходячи з сучасних трактувань даного явища, згідно з його ознаками, автори скорелювали категорії проблеми ксенофобії з феноменом «чужого», проблемою феноменології, яка стала предметом роздумів багатьох філософів. Проаналізувавши певний етап історії людства, зазначили, що проблема відношення до «іншого», «чужого» турбувала людей завжди. У роботі розглянуто формування та сутність цієї опозиції на прикладі середньовічної філософії та філософії епохи Відродження. Зроблено висновок, що поняття ксенофобії є достатньо складним, багаторівневим та не має уніфікованого підходу в сучасному науковому дискурсі щодо його визначення. Крім того, питання ксенофобії, її критерії та способи подолання дійсно є проблемою не лише у науковому дискурсі, але й постає як загроза у соціокультурному бутті сучасної людини. Толерантність, інтолерантність, терпимість – це ті дефініції, які зараз вживаються разом з поняттям ксенофобії у сучасній науці. Важливим результатом дослідження є те, що зазначена проблема в античній та середньовічній філософії є латентною, та має вигляд трактування відношення та співіснування категорій «я» – «інший» або «свій» – «чужий», запровадження «міри», як межі дотичності системи поглядів, цінностей тощо. Генеза осмислення проблеми ксенофобії сягає й далі та має перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: ксенофобія, толерантність, «свій-чужий», «Я – Інший», «Я – Чужий», інтолерантність, соціокультурне буття

Viktoriia Dobrovolska, Svitlana Misievych

Kherson State Maritime Academy

The problem of xenophobia in historical and philosophical discourse

The problem of xenophobia in historical and philosophical discourse has been considered. It has been emphasized by the authors that the problem of xenophobia has recently become a rather acute issue that needs to be addressed urgently. Certain phenomena are quite common in society, namely: intolerance, discrimination, hostility, intolerance, which are the manifestations of xenophobia. The authors also did not remain indifferent to this problem as it is a destructive manifestation of the activities of society, certain groups, people and so on. The main aim of the study is to analyse the understanding of the problem of xenophobia and its components in the ancient and medieval philosophical heritage. It has been emphasized that in the structure of categories "xenophobia" and "tolerance" lies the binary opposition system of distinguishing "similar and different". There is no single definition of "xenophobia" in modern science. The modern interpretations of this phenomenon have been considered by the authors, its signs and correlated categories of the problem of xenophobia with the phenomenon of "foreign" have been studied, the problem of phenomenology, which has become the subject of reflection of many philosophers, has been described. A certain stage in human history has been analysed and it has been noted that the problem of attitude to the "other", "different" has always worried people. The formation and essence of this opposition has been considered on the example of medieval philosophy and philosophy of the Renaissance. It has been concluded that the concept of xenophobia is quite complex, multilevel. There is no unified approach in modern scientific discourse on its definition. In addition, the issue of xenophobia, its criteria and ways to overcome it is really a problem not only in scientific discourse, but it also appears as a threat to the socio-cultural life of modern man. Tolerance, intolerance are the definitions that are now used in conjunction with the concept of xenophobia in modern science. This problem in ancient and medieval philosophy is latent. It has the form of interpretation of the relationship and coexistence of the categories "I" - "other" or

"similar" - "different", the introduction of "measure" as the limits of the system of views, values and so on. The genesis of understanding the problem of xenophobia has prospects for further research.

Keywords: *xenophobia, tolerance, "similar - different", "I - other", "I - stranger", intolerance, socio-cultural existence*

Вступ.

Сучасне суспільство переживає зміни в усіх сферах свого життя, в економічній, політичній, культурній сферах відбувається радикальна зміна ціннісної парадигми людства. Суспільство є системою динамічною, воно постійно змінюється та, відповідно, змінюється людина з її поглядами, настроями, світоглядом. Останнім часом важливою проблемою, яка потребує вирішення, постає проблема ксенофобії. Відомі слова американського філософа Джорджа Сантаяни «Той, хто не пам'ятає свого минулого, приречений на те, щоб пережити його знову» зараз звучать як вирок.

Ксенофобія, що в собі містить страх, часто трактується у сучасній науці як вроджений інстинктивний захист і оцінюється статично. Але, проаналізувавши сучасні реалії, шляхи, прояви ксенофобії, чи можна стверджувати, що в її основі лежить страх? Закономірно, що з часом відбувається наповнення понять, з'являються нові ознаки та прояви. Але, яким чином у сучасному світі, в умовах глобалізаційних процесів, доступу до інформації, коли можна легко дізнатись біографію, особливості характеру, традиційну поведінку іншої незнайомої людини, яка знаходиться навіть на іншому континенті, звідки з'являється так званий страх перед чужим? Можна говорити про те, що ксенофобія не є страхом, а більше є продуктом цього, так званого страху, що породжує агресію.

Здавалося, що багатий негативний досвід проявів ксенофобії в історії людства не дозволить повторитись цьому знову, але, на жаль, сьогодні проявів ксенофобії дедалі більше серед звичайних пересічних людей. Яскравим прикладом є інформаційне середовище, зокрема соціальні мережі, де нетерпимість, ворожість, інтолерантність є досить поширеними явищами.

Мета дослідження.

Основною метою дослідження є

визначення проблеми ксенофобії та її складових у античній та середньовічній філософській спадщині.

Ступінь розробленості теми.

Дана проблема має неабиякий інтерес у дослідників, адже знаходиться на перетині таких наук, як соціологія, філософія, психологія, етика тощо. Проблема ксенофобії та її складові неодноразово ставали об'єктом вивчення в різних областях наукового знання. У цьому зв'язку слід відзначити праці вітчизняних науковців, таких як: Кобзін Д.О., Шейко Р.В., Мартиненко О.А., Белоусов Ю.Л., Джужа О.М., Закалюк А.П., Кудрявцев В.М., Литвинов О.М., Бандурко О.М. Заслужують уваги праці закордонних філософів, таких як Фельде В.Г., Тихвинський П.Н., Шевченко О.М., Хабенська Є.О., David Miguel Gray, Clevis Headley, Ronald R. Sundstrom.

Теоретико-методологічну базу роботи становлять такі загальнологічні методи як систематизація, аналіз, синтез, дедукція. У ході дослідження застосовувався порівняльно-історичний метод з метою виявлення і співставлення ступеню осмислення проблеми ксенофобії у філософській спадщині, визначення її тенденцій розвитку. Разом з зазначеними методами застосовувався герменевтичний метод як засіб для змістовної інтерпретації та аналізу філософських, наукових текстів, концепцій стосовно проблеми ксенофобії та її складових. Феноменологічний метод у вигляді феноменологічної конструкції використовувався при дослідженні ксенофобії у соціокультурному бутті.

Наукова новизна даного дослідження полягає у філософському осмисленні проблеми ксенофобії та її складових, зміщенні акцентів у сучасному дискурсі на осмислення проблеми ксенофобії крізь призму основної категорій «свій» - «чужий».

Результати дослідження.

Саме поняття ксенофобії відносно нове, але як явище існує рівно стільки,

скільки існує людина. Це поняття немає уніфікованого визначення, й трактується по-різному відносно тієї чи іншої проблеми, того чи іншого об'єкту. У широкому значенні воно вживається як страх перед незнайомим та локально відносно ситуації в межах певної групи, наприклад як антисемітизм, гомофобія тощо. Спробуємо звернутись до генези філософського знання та знайти витoki стурбованості цією проблемою людини. Наскільки в ті чи інші часи розуміли це явище? Як трактували? На всі питання ми спробуємо знайти відповідь, здійснивши аналіз спадку античної та середньовічної філософії.

Щоб розібратись з предметом проблеми дослідження, спробуємо простежити розуміння сучасною наукою такої дефініції як ксенофобія. Отже, великий тлумачний словник української мови трактує дане поняття як хворобливий стан, що проявляється у нав'язливому страху перед незнайомими людьми; ненависть до чого-небудь, кого-небудь незнайомого, чужого; ворожість або страх по відношенню до іноземців (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2005).

На думку Панченко Є., ксенофобія постає явищем негативним і собою являє емоційно насичене ставлення суб'єкту до певних людських спільнот та їх окремих представників – «чужинців», «інших», «не наших». Вона проявляється у відповідних соціальних установах суб'єкта, забобонах і упередженнях, соціальних стереотипах, а також у його світогляді в цілому (Панченко, 2017, с. 44).

Поняття ксенофобії є достатньо складним по своїй структурі та має багато похідних ознак, які також піддаються філософському осмисленню. Нетерпимість, непримирненість, інтолерантність як антиподи толерантності сьогодні увійшли в повсякденну лексику. Дані явища з часом отримують нове забарвлення, з'являються нові види та форми проявів ксенофобії по відношенню один до одного. Дана проблема активно обговорюється сучасними політиками, економістами-стратегами, психологами, філософами з метою налагодження хаосу, який панує сьогодні у пандемічному світі.

Окрема мова про інформаційний світ, де прояви ксенофобії є дещо частішими і антигуманними. Ми вважаємо, що в цій ситуації існує рішення - сприяти формуванню толерантних установок у суспільстві, що є превентивними заходами, пов'язаними з попередженням недопущення проявів ксенофобії.

В структурі категорій ксенофобія та толерантність лежить бінарна опозиційна система розрізнення «свій-чужий».

У філософському дискурсі опозиція «свій – чужий» розкривається в сфері свідомості Я як «Я – Інший» і набуває фундаментальний характер в ХХ столітті. Філософія з точки зору представників феноменології, екзистенціалізму, філософської антропології розглядає опозицію «Я – Інший», за допомогою якої розкриває структури суб'єктивності і внутрішнього світу людини. Якщо в інших, відмінних від філософії сферах культури існує безліч чинників розрізнення «свого» і «чужого» (етнічний, політичний, релігійний і т.д.), то філософія визначає Іншого як відмінного від Я. Суб'єктами опозиції стають Я і поза цього Я постає Інший. Саме Я конститує цю опозицію. Опозиція «Я – Інший» не тотожна опозиції «свій – чужий» і не синонімічна їй, але похідна від неї в області свідомості Я (Фельде, 2015, с. 50-51)

Отже, єдиного визначення поняття «ксенофобія» у сучасній науці не існує. Але можемо говорити про те, що дане явище є деструктивним проявом діяльності суспільства, певних груп, людини тощо.

Проаналізувавши спадок філософії, до ХХ століття ми не знаходимо самого поняття ксенофобії у працях філософів. Виходячи з сучасних трактувань даного явища, згідно з його ознаками можемо скорелювати проблему ксенофобії з феноменом «чужого», проблемою феноменології, яка стала предметом роздумів багатьох філософів.

Проблема відношення до «іншого», «чужого» турбувала завжди. У Стародавній Греції відомі філософи пояснювали такі категорії та описували у своїх працях, зокрема Аристотель та Платон. Крім того, античні філософи усвідомили необхідність концептуалізації «чужого» або «іншого»

(наприклад, діалог Платона «Софіст») (Фельде, 2015, с.50)

Аристотель у своїй теорії справедливості останню розумів як таку, що спочиває на деяких ненормативних підставах. Ненормативні підстави справедливості можна визначити як ті об'єктивні обставини, при наявності яких тільки і може мати місце норма справедливості. Справедливість має місце там, де присутні відносини між людьми, об'єктивно вимагають заходи і пропорції. Це трапляється щоразу, коли люди, які прагнуть до свого блага, вступають в кооперативні відносини один з одним. Міра – основна категорія регулювання взаємовідносин один з одним (Кашников, 2001, с.97).

У роботі під назвою «Про блага і зло» Аристотель наводить такі пояснення: «Hubris - це несправедливість, яка полягає в тому, що людина отримує задоволення для себе, принижуючи тим самим гідність інших». Несправедливо звеличувати себе, принижуючи інших. Тут також порушується міра, але страждає не добробут іншої людини, а його самооцінка (Кашников, 2001, с.105).

Таким чином, проблеми прийняття, терпимості, толерантності полягли в основу етичних роздумів давньогрецьких філософів. Проблема справедливості впливала через дискримінацію, нетерпимість, приниження тощо.

Толерантність є умовою існування сучасної опозиції «Свій – Чужий». Ми погоджуємося з думкою дослідниці В.Г. Фельде, що філософська опозиція «Свій – Чужий» трансформується в опозицію «Я – Інший», причому Інший постає перед Я в трьох аспектах: Інший як Я, Інший як Ти, Інший як Він. При цьому Я може бути проекцією Іншого, або Інший може формуватися на основі пізнання Я (Фельде, 2015, с. 11).

Опозиція «Свій - Чужий» може породжувати конфліктні ситуації, тобто конфлікт виступає як форма виявлення, накопичення, зіткнення і вирішення протиріч між «Своїм» і «Чужим». Засобами або формами вираження можуть бути явища фанатизму і екстремізму. Розробка превентивних заходів, сценарію вирішення

того чи іншого конфлікту є актуальною у наш час.

Основою конфлікту між Я та Іншим в філософському типі опозиції лежить інакшість Іншого, що провокує Я до пізнання і самопізнання, залишаючись при цьому принципово незрозумілою та непізнаною. З іншого боку, Я відчуває себе протилежним Іншому, що призводить до конфліктної ситуації. Конфлікт може бути у декількох варіантах: всередині Я, між Я та іншим Я, між Я і Іншим (Фельде, 2015, с. 87).

Опозиція «Свій-Чужий» лежить в основі всіх культур, які існують сьогодні, і які існували у різні історичні періоди. У давні часи людина спочатку зрозуміла себе як частина певної спільноти, побачила «своїх» як протилежність іншим людським колективам - «чужим», а вже потім виникла індивідуальна свідомість окремої людини (Дубоссарская, 2008, с.167).

Дубоссарська М.Л. підкреслює, що Інший – це не один із Своїх, він принципово інший, ніж Свої, тому відрізняється від них (Дубоссарская, 2008, с.170-171). Якщо порівнювати Чужого та Іншого, то останній не несе, на відміну від Чужого, вже самим фактом свого існування загрозу існуванню Своїх. Саме тому, Інший частіше викликає у суб'єкта зацікавлену увагу, а Чужий – дуже часто відчуження і агресію. Ці емоції виникають не під час знайомства, а в процесі намагання зрозуміти глибинні причини несхожості трикутника: Інший – Я – Свої. Модель взаємовідносин індивіда з представником іншої культури не є стабільною і може змінюватися в часі. В реальності в кожній конкретній ситуації, як правило, присутні обидві парадигми сприйняття, і можна говорити скоріше про тенденції переважання тієї чи іншої.

Отже, розглянемо формування та сутність цієї опозиції на прикладі середньовічної філософії та філософії епохи Відродження.

Середньовічна філософія розвивалася в лоні релігії як панівного світогляду тієї епохи, її найхарактернішою рисою був теоцентризм. Носіями знань було вузьке коло служителів церкви. Світської філософії не існувало. Звідси догматизм, авторитаризм і традиціоналізм цієї

філософії.

У цілому світ для середньовічної людини обмежувався простором її існування. Людина повинна була жити там, де вона народилася. Такі життєві норми сприяли укоріненню у свідомості середньовічної людини недовіри до всього чужого і незрозумілого. Все, що було за межами рідної домівки, сприймалося як «чуже» і «вороже».

Схожа ситуація спостерігалася і у світському житті. Поступово формувалась протилежність двох станів — духівництва і знаті, тобто служба у соборах та життя у замках, аскетизм і культ дами, релігійний екстаз і шляхетні вчинки. Ця споконвічна протилежність бере свій початок ще у соборах і замках, має продовження у містах, що розвиваються, вже як протилежність науки й економіки, щоб потім, на фінальному етапі історії, знайти своє завершення у боротьбі духу й влади (Вільчинський, 2018, с.17-18).

У середньовічних розмовах, сповідях і стражданнях простежується постійний конфлікт – зовнішній і внутрішній, що є головною рушійною силою філософських середньовічних трактатів. Персоніфікація особистості пов'язана із виникненням особистого внутрішнього світу, в якому борються добро і зло, дух і плоть, розум і почуття, суд совісті й свій закон (внутрішній логос як відображення Логосу Божественного). Цей світ закритий для інших людей, але абсолютно прозорий лише для Бога (Вільчинський, 2018, с.33).

Отже, своєрідністю способу філософствування в епоху феодалізму була його сполученість з релігійною ідеологією, заснованою на принципах одкровення і монотеїзму, тобто на принципах, загальних для юдаїзму, християнства і мусульманства, проте які за своєю суттю були чужі язичницьким релігіям і міфологічному світогляду. Ця фундаментальна залежність від релігійної ідеології визначала і специфіку філософських проблем, і вибір способів їх подолання.

Наприклад, християнський теолог і філософ Аврелій Августин поділив рід людський на два розряди: «один з тих людей, які живуть по людині, інший з тих, які живуть по Богу. Ці розряди ми

символічно назвали двома градами, тобто двома товариствами людей, з яких одному призначене вічно царювати з Богом, а іншому зазнати вічного покарання з дияволом. Але це вже кінець їх ...» (Августин, 1995, с.21).

В релігії догма непохитна. У філософському світогляді опозиція «Свій – Чужий» співвідносна з опозицією «Я – Інший» (Фельде, 2015, с.11). Ставлення до віри поділяє людей на вірян і атеїстів. Незважаючи на те, що межа між «своїм» і «чужим» в релігії позначається чітко, оскільки прописана в релігійних текстах, але навіть в середовищі віруючих люди не перестають поділятися на певні групи.

Релігія ділить світ на «своїх» і «чужих» в кількох площинах:

1. З сакрального виділяється священне. У площині священного Бог стає «своїм», а його антипод – «чужим».

Однак, не все так однозначно. З одного боку, Бог трансцендентний, він розташований в просторі іншого, потойбічного, «чужого», а Лукавий – князь світу цього, значить «свій». З іншого боку, простір Бога світлий, правильний, «свій», а простір Лукавого – темний, викривлений, «чужий».

2. За наявності зв'язку з Абсолютом вибудовується опозиція: релігійний («свій») – нерелігійний («чужий»). Причому, нерелігійний світ – це або світ міфу (до релігії), або мирський світ (виник у результаті секуляризації). Релігійний фактор виявляється вирішальним у постановці проблеми «свій» – християнин, «чужий» – «нехрист».

3. Далі розшарування відбувається ще й всередині «своїх». У площині релігійних «своїх» відбувається розподіл на одновірців («своїх») і іновірців («чужих»). Кордоном в цій площині виступає символ віри (credo).

4. У площині єдиновірців «своїх» виділяються грішник («чужий») і праведник («свій»). Гріх у даному контексті стає основою розмежування опозиції «свій – чужий» (Фельде, 2015, с.33-35).

У релігійному типі опозиції спостерігаються дві суперечливі тенденції: постійне формування і оформлення нових меж між «своїм» і «чужим» і прагнення

нівелювати, розтягнути, пересунути ці межі.

Наступний період в історії філософської думки – це Ренесанс (Відродження). Ренесанс можна охарактеризувати як протиставлення нового світогляду середньовічному схоластичному мисленню, ідеалом знання стає світське знання замість релігійного, паралельно з авторитетом Біблії визнається авторитет античної мудрості, переосмислюється християнська традиція. Для філософської думки цього періоду характерні: гуманізм, антропоцентризм, пантеїзм, антиклерикалізм, значна увага до соціальних проблем, соціуму, держави.

Ренесансний гуманізм — це повернення людини до її глибинного єства, повернення людині (homo) людяності (humanitas). Мислителі цієї епохи у своїх роздумах звертаються до людини, протиставляючи їй нелюдь — істоту, яка втратила свою сутність (homobestia), «нелюдська істота» (Вільчинський, Кучера, 2019, с.78).

Цей критерій протиставлення має давні корені. Уперше словосполучення *homohumanitas* (людина людяна) почали застосовувати стародавні греки на противагу *homobarbarus* (людина-звір). Проблема *humanitas* як прагнення до людяності, до створення умов для гідного людського життя розглядалася в епоху еллінізму. Тоді *homo humanus* мислився як еллін, носій грецької мови та усіх «грецьких чеснот», тобто, мовний критерій був домінуючим та визначальним. Всі, хто не вживав грецької мови (на той час навіть латиняни) були *homo barbarus* - люди-дикі, люди-звірі (варвари).

Отже, «відродження» можна визначити як свідоме звернення до іншої культурної традиції, до інших світоглядних установок, ніж ті, що домінують у власній культурі. В цей час підвищується попит на розумову працю, що зумовило зростання числа осіб «вільних професій». З'являється категорія людей, які називали себе «гуманістами», і це знаменувало народження світської інтелігенції на противагу духовному стану за доби Середньовіччя. Гуманізм став своєрідною модою, бути гуманістом означало бути сучасною (модерною) і «модною» людиною.

Власне, першим ренесансним філософом є Франческо Петрарка (1304–1374 рр.) – поет, шанувальник і пропагандист античної культури, засновник гуманістичного напрямку у філософії Відродження в Італії. Поняття «гуманізм» він розумів як усвідомлення людиною своєї унікальності та вміння жити насиченим життям, відкриваючи в собі власною діяльністю багатство закладених Богом смислів. А нагородою за таке життя буде безсмертя, але в земному сенсі - як слава та пам'ять прийдешніх поколінь. Людина повинна жити не для Бога, а для самої себе, мати свободу і право вибору. Людина повинна знайти себе, відкрити власну сутність, щоб об'єднатися з іншими людьми. Турбота про батьківщину та любов до ближнього найтісніше пов'язуються в філософії Ф. Петрарки з ідеями необхідності формування творчої особистості, внутрішнім самовдосконаленням людини, яке є передумовою будь-якої плідної діяльності на землі (Вільчинський, Кучера, 2019, с.80).

Основні свої ідеї він висловив у двох трактатах: «Про своє та чуже невігластво» і «Моя таємниця». Франческо Петрарка протиставляє людей і небожителів, тобто говорить про те, що про Божественні справи нехай міркують небожителі, а люди як земні істоти повинні розмірковувати про земні, людські проблеми. Філософ підкреслює, що важливо пізнавати насамперед людину, бо пізнання Бога – справа небожителів, а людина сама не може пізнати Бога і тому повинна зосередитися на вивченні власної сутності. Тому Петрарка ставить акцент на пізнанні людиною самої себе, всього різноманіття своїх почуттів.

Цікавою є робота італійського гуманіста та політика Джанноццо Манетті (1396–1459) «Про гідність і вищість Людини» - своєрідний гімн людині, її красі тілесної та духовної. Автор намагається довести, що людина не протистоїть Богові, а є Його вищим творінням: тіло людини — найкраще з усіх творінь; людина з'явилась у світ для радощів, яких більше, ніж горя; етика насолоди виправдана, бо слугує підтвердженням існування людини й світу; людина прекрасна своїми діями та, завдячуючи їх цінності, вона може

очікувати потойбічного блаженства. Д. Манетті робить висновок, що людина - не тільки «співавтор» Бога, як вважав Петрарка, а й суперник останнього. Отже, це вияв антропоцентризму з усіма негативними світоглядними наслідками, що згодом поповнили європейську свідомість (Вільчинський, Кучера, 2019, с.81).

Таким чином, наступне століття з його релігійними війнами, соціально-політичними й національними конфліктами та проблемами дещо вгамувало надмірний оптимізм, властивий італійським гуманістам щодо виняткових можливостей людини для реалізації нею своїх природних здібностей з метою перетворення навколишнього світу на принципах розуму, любові та здорового глузду. Характерною рисою нової гуманістичної свідомості стала відмова від ідеї антропоцентризму, який заважав попередникам визначити справжнє місце людини у природі й суспільстві.

Висновки.

Поняття ксенофобії є достатньо складним, багаторівневим та не має уніфікованого підходу до його визначення в сучасному науковому дискурсі. Це означає, що питання ксенофобії, її критерії, способи подолання дійсно є проблемою не лише у науковому дискурсі, а постає як загроза у соціокультурному бутті сучасної людини.

Толерантність, інтолерантність, терпимість - це ті дефініції, які зараз живаються разом з поняттям ксенофобії у сучасній науці.

Проаналізувавши підходи до визначення основних категорій проблеми

«ксенофобія» та «толерантність», можемо зробити такі висновки:

Ксенофобія:

1. є деструктивним поняттям, що притаманне особистості;

2. проявляється у негативному емоційному ставленні суб'єкта до певних людських спільнот та їх окремих представників – «чужинців», «інших», «не наших»;

3. її породжують відповідні соціальні установки, упередження, узагальнення, соціальні стереотипи, також ціннісні орієнтири певного світогляду;

4. крайньо негативне ставлення до будь-яких «інших», іншої раси, іншої соціальної групи, іншої статі, іншої наукової школи тощо.

Толерантність:

1. готовність особистості до сприйняття інших такими, якими вони є, взаємодія з ними на основі згоди;

2. має певні межі, ціннісна парадигма «іншого» ніколи не повинна порушуватись посяганням;

3. трансформується через інтерсуб'єктність;

4. певний спосіб співіснування груп в історії, боротьба, ефективна неагресивна соціальна взаємодія.

Проблема ксенофобії, як бачимо, у античній та середньовічній філософії є латентною та має вигляд трактування відношення та співіснування категорій «я» - «інший» або «свій» - «чужий», запровадження «міри», як межі дотичності системи поглядів, цінностей тощо. Генеза осмислення проблеми ксенофобії сягає й далі та має перспективи подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Августин. О граде Божьем. *Філософія історії. Антологія*. Москва: Аспект Пресс, 1995. С.21.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
- Вільчинський Ю. Народження філософії із духу епохи: культурологічний зріз. Університетська кафедра. 2018. №7.С.7-36.
- Вільчинський Ю.М., Кучера Т.М. Філософія епохи Відродження та Реформації. *Філософія* / Ю.М. Вільчинський (керівник авт. кол.) та ін. Київ: КНЕУ, 2019. С.75-92. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32421/pos_filos_19_r_5.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Гаврилюк Л.П., Куб'як Н.І. Виховання толерантності особистості як запорука попередження проявів ксенофобії у суспільстві. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Сер. Соціально-педагогічна. 2019. Вип. 32. С. 40-53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkp_sp_2019_32_6.

- Дубоссарская М.Л. Свой – Чужой – Другой: к постановке проблемы. *Вестник Ставропольского ГУ*. 2008. № 54. С. 167–174. URL: <http://vestnik.stavsu.ru/54-2008/31.pdf>
- Закалюк А.П. Концептуальні проблеми української кримінології (до розроблення Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст.). *Право України*. 2001. № 9. С. 9-14, 20.
- Кашников Б.Н. Концепция общей справедливости Аристотеля: Опыт реконструкции. *Этическая мысль*. Вып. 2. Москва: ИФРАН, 2001. С. 89–118.
- Панченко Є. Етимологія ксенофобії в сучасній науковій літературі. Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: Матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 42-46.
- Фельде В. Г. Границы оппозиции «свой – чужой» в христианстве. *Электронный научно-методический журнал Омского ГАУ*. 2018. URL:<http://e-journal.omgau.ru/images/issues/2018/S05/00554.pdf>.
- Фельде В.Г. Оппозиция «свой - чужой» в культуре: дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук: 09.00.13 / Омск: 2015. 152 с. URL:https://omgpu.ru/sites/default/files/dissertaciya_felde_v.g.pdf
- Фельдман О.Б. Ксенофобия в интеркультурных коммуникативных контекстах. Мультиверсум. *Філософський альманах*. 2006. № 57. С.86-90.
- Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tolerance>

REFERENCES

- Avgustin. (1995). O grade Bozhem. *Filosofiyaistorii. Antologiya*. Moskva : AspektPress, p. 21 [in Russian].
- Cambridge Dictionary. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tolerance>
- Dubossarskaya, M.L. (2008). Svoj – Chuzhoj – Drugoj: k postanovke problemy. *Vestnik Stavropolskogo GU*, 54, p. 167–174 [in Russian]. Retrieved from <http://vestnik.stavsu.ru/54-2008/31.pdf>
- Felde, V. G. (2018). Granicy oppozicii «svoj – chuzhoj» v hristianstve. *Elektronnyj nauchno-metodicheskij zhurnal Omskogo GAU* [in Russian]. Retrieved from <http://e-journal.omgau.ru/images/issues/2018/S05/00554.pdf>.
- Felde, V.G. (2015). Oppoziciya «svoj - chuzhoj» v kulture. (Dis. kand. filos. nauk). *Omskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet*, Omsk, 152 p [in Russian]. Retrieved from https://omgpu.ru/sites/default/files/dissertaciya_felde_v.g.pdf
- Fel'dman, O.B. (2006). Ksenofobija v interkulturnykh komunikativnykh kontekstakh. *Muljtyversum. Filosofskij aljmanakh*, 57, p. 86-90 [in Ukrainian].
- Ghavryljuk, L.P., Kub'jak, N.I. (2019). Vykhovannja tolerantnosti osobystosti jak zaporuka poperedzhennja projaviv ksenofobiji u suspiljstvi. *Zbirnyk naukovykh pracj Kam'janecj-Podiljskogohe nacionalnogho universytetu imeni Ivana Oghijenka*. Ser. Socialjno-pedagoghichna. 32,p. 40-53 [in Ukrainian]. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkp_sp_2019_32_6
- Kashnikov, B.N. (2001). Konceptiya obshej spravedlivosti Aristotelya: Opyt rekonstrukcii. *Eticheskaya mysl*, 2. Moskva: IFRAN, p. 89–118 [in Russian].
- Panchenko, Je. (2017). Etymologhija ksenofobiji v suchasnij naukovej literaturi. *Ukrajinsjka mova v jursprudenciji: stan, problemy, perspektivy*: Materialy XIII Vseukr. nauk.-prakt. konf. – Kyjiv: Nacionaljna akademija vnutrishnikh sprav, p. 42-46 [in Ukrainian].
- Velykyj *tumachnyj slovnyk suchasnoj ukrainsjkoj movy*. Busel, V. (Red.). (2005). Kyjiv, Irpinj: Perun, VIII, 1728 p [in Ukrainian].
- Viljchynskij, Ju. (2018). Narodzhennja filosofiji iz dukhiepokhy: kuljturologhichnyj zriz. *Universytetsjka kafedra*, 7, 7-36 [in Ukrainian].
- Viljchynskij, Ju.M., Kuchera, T.M. (2019). Filosofija epokhy Vidrodzhennja ta Reformaciji. *Filosofija*. Kyjiv: KNEU, p. 75-92 [in Ukrainian]. Retrieved from https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/32421/pos_filos_19_r_5.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Zakaljuk, A.P. (2001). Konceptualjni problem ukrainsjkoj kryminologhiji (do rozroblennja Konceptiji rozvytku kryminologhichnoj nauky v Ukrajinі na pochatku XXI st.). *Pravo Ukrajinj*, 9, p. 9-14, 20 [in Ukrainian].

Dobrovol'ska Viktoriia

Ph.D., Assoc. Prof. <https://orcid.org/0000-0002-5262-7425>, viado@ukr.net

Misevych Svitlana

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1051-4908>, sv_misevich@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 09.03.2021

Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2021

Георгій Григоров

Дніпровська академія неперервної освіти

Використання засобів масової інформації як інструментів освітнього процесу через навички критичного мислення

Стрімкий розвиток інформаційних і комунікаційних технологій надає доступ сучасного суспільства до найрізноманітніших джерел інформації, які дають можливість споживати більшу кількість, ідей, пропозицій, посилань і рішень, що лунають з боку засобів масової інформації, соціальних мереж, блогерів, лідерів громадських думок.

Якщо ви звертаєтесь до засобів масової інформації, одне з питань, яке стоїть на порядку денному і мотивує їх вивчення з точки зору освіти - це їхня здатність домінувати і маніпулювати думкою користувачів. Сьогодні, як ніколи раніше, необхідно увійти в світ комунікацій з критичної позиції, яка включає в себе рефлексію і скептицизм.

Аналіз процесів в освітньому просторі показує, що з появою і розвитком мас-медіа виникає життєва необхідність їх використання у навчанні дітей та дорослих. Тому ми вважаємо, що необхідно провести серйозне, складне, послідовне і раціональне обговорення проблеми критичного споживання інформації.

Наше теоретичне дослідження спрямоване на аналіз ролі засобів масової інформації як інструменту навчання та виховної діяльності, а також, значення навичок критичного мислення для використання різних джерел інформації в рамках освітнього простору.

Вчителям і учням потрібні орієнтири - практичні, відображені і сформульовані навколо процесів побудови освітньої діяльності. Однією з ключових функцій школи в кінці століття повинна стати допомога учням усвідомлювати роль засобів масової інформації в їх власному соціальному житті; їх знайомство з технічними і символічними механізмами, за допомогою яких засоби масової інформації спокушають глядача; пропаганда адекватних ціннісних критеріїв, які вчать учнів бачити і обирати продукти більш високої культурної якості.

Для формування сучасної соціально компетентної особистості з високим рівнем культури та громадянської відповідальності потрібно об'єднання зусиль не тільки професійних педагогів, а й спеціалістів мас-медіа, громадських організацій, батьків і, звичайно, самих учнів.

Ключові слова: засоби масової інформації, освіта, критичне споживання, комунікація, соціальна компетентність

George Grigorov

Dnipro Academy of Continuing Education

Using the media as tools for the educational process through critical thinking skills

The rapid development of information and communication technologies gives modern society access to a variety of information sources that enable the consumption of more ideas, suggestions, references and solutions, coming from the media, social media, bloggers and opinion leaders.

If you turn to the media, one of the issues that is on the agenda and motivates their study from an educational perspective is their ability to dominate and manipulate the opinions of their users. Today, more than ever, it is necessary to enter the world of communications from a critical stance that includes reflection and skepticism.

Analysis of processes in the educational space shows that with the emergence and development of mass media there is a vital need for their use in the education of children and adults. Therefore, we believe that a serious, sophisticated, consistent and rational discussion of the problem of critical information consumption is necessary.

The aim of the theoretical research is to analyze the role of media as a tool for learning and educational activities, as well as the importance of critical thinking skills for the use of different information sources within the educational space.

Teachers and students need practical, reflective and articulated around the processes of building educational activities guidelines. One of the key functions of the school at the end of the century should be to help students become aware of the role of the media in their own social life; to raise their familiarity with the technical and symbolic mechanisms by which the media seduce the viewer; to promote adequate value criteria, to teach children to see and choose products of higher cultural quality.

To form a modern socially competent person with a high level of culture and civic responsibility it is necessary to combine the efforts of not only professional teachers, but also specialists of mass media, public organizations, parents and, of course, the students themselves.

Keywords: media, education, critical thinking, communication, social competence

Стрімкий розвиток інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ) надає доступ сучасного суспільства до найрізноманітніших джерел інформації, які дають можливість споживати більшу кількість, ідей, пропозицій, послань і рішень, що лунають із боку засобів масової інформації, соціальних мереж, блогерів та лідерів громадських думок. Присутність цих засобів масової інформації стає все більш очевидною в інформаційному суспільстві, і, в той же час, вони стали каналами комунікації, через які ми отримуємо цінності, стереотипи, тенденції, які не завжди обґрунтовані, адекватні та корисні для суспільства.

Якщо ви звертаєтеся до засобів масової інформації, одне з питань, яке стоїть на порядку денному і мотивує їх вивчення з точки зору освіти, це їхня здатність домінувати і маніпулювати думкою користувачів. Сьогодні, як ніколи раніше, необхідно увійти в світ комунікацій з критичною позицією, яка включає в себе рефлексію і скептицизм, що змушують нас постійно сумніватися в ролі, яку відіграють засоби масової інформації.

Наряду з тим, як ми говоримо про природність процесу обміну інформацією, варто відзначити, що існує стурбованість з приводу впливу на дітей телебачення, знань, отриманих за допомогою машин, впливу комп'ютерних ігор, фільмів і мультфільмів, в яких пропагується насильство. Ми спекулюємо їхнім впливом на моральність і передбачувану втрату фізичної людської взаємодії. Комп'ютерні ігри і віртуальне спілкування піддавалися широкій критиці за своє насильство (Пензев, 2012), насильство, яке в багатьох випадках не є репрезентативним для фактичного насильства. З цього питання в 1980-і роки було проведено роботу з аналізу телебачення, в результаті якої прийшли до висновку, що телевізійні новини, як правило, пропонують в десять разів більше насильства, ніж в реальному житті бачать люди, які дивилися їх. Ця ідея, разом з іншою, що в перші 18 років життя середньостатистичний молодий чоловік витрачає більше часу на перегляд телевізора, ніж на будь-яку іншу діяльність, крім сну, наводить на думку про те, що необхідно

взяти на себе виховну роль щодо досвіду, опосередкованого через медіа. Формування установок і думок про соціальний мир - це центральна ідея «культивації переконань», яку було розроблено американським дослідником ЗМІ Георгом Гербнера. Головна ідея полягає в тому, що телебачення - це основний соціальний інститут сучасного суспільства. Вплив телебачення полягає не стільки в передачі специфічних установок і думок, скільки в їх культиватії.

Розгляд цієї проблеми безпосередньо переноситься в освітню сферу. Стрімкий розвиток і зростання об'єму віртуальної реальності вимагає необхідного підвищення рівня життєвого досвіду. Ще в кінці минулого сторіччя було проведено опитування серед дітей в США про їхні стосунки з природою і виявилось, що, незважаючи на те, що сучасна молодь, як правило, краще інформована про глобальні екологічні проблеми, вони також, як правило, мають дуже мало безпосереднього контакту з природою. Вони обміняли віртуальний досвід на реальний фізичний контакт з природою. Дослідження показало, що діти часто більше прислухаються до ритмів машин, ніж до ритмів природи (Swartz, & Hatcher, 1996). Вечірні новини перетворили інформацію в розвагу, а серйозну, послідовну, раціональну і складну експозицію відсунуто на другий план. Наше розуміння контексту, прагнення аналізувати зміст отриманої інформації в рамках соціального етноцентризму, наші враження, що випливають з безпосередньої взаємодії ми замінюємо на синтетично виведені віртуальні значення, тим самим відокремлюючи себе від нашої власної спадщини та почуття спільності, від наших власних визначень.

Все частіше останнім часом вагому частину новинного контенту представляють інтернет-ресурси. Зростання ролі інтернету й цифрових медіа впливає на споживання ЗМІ і в Україні. Про це свідчить збільшення показників читання новин за 2018 р. у порівнянні з 2017 р., а саме, користування новинними сайтами зросло на 6%, а соціальними мережами на 8% (Za rezultatami schorichnogo opytuvannja, 2018).

В інформаційному суспільстві користувачів глобальної мережі оточує

повсюдний інформаційний шум. Частково його створюють і медіа, поширюючи неперевірені новини, клікбейтні заголовки та відверті фейки, аби лише збільшити кількість заходів на сайт. Читачі сподіваються, що засоби масової інформації, яким вони довіряють, ретельно перевіряють дані, які поширюють, та на практиці це не завжди так. Часто медіа не свідомі щодо того, яка велика відповідальність покладена на них, адже ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні аудиторії навичок медіаграмотності у споживачів інформації (Ладика, 2018).

Розвиток інформаційних технологій забезпечує практично цілодобове використання медіапростору для маніпуляцій суспільною думкою. Такий стан речей формує сталі інформаційно-психологічні загрози і, коли вони накладаються на ґрунт широкого психічного розладу населення, то виникають серйозні наслідки, які катастрофічно впливають на інформаційно-психологічну безпеку суспільства та держави (Нерсисян, 2018).

Аналіз процесів в освітньому просторі, починаючи з другої половини XIX ст., показує, що з появою і розвитком мас-медіа як з точки зору педагогів-новаторів, в т. ч. періоду СРСР, так і державних структур, виникає життєва необхідність їх використання у навчанні дітей та дорослих з метою формування за допомогою медіаосвіти, з одного боку, вмінь користуватися відповідними джерелами інформації, а, з іншого, насаджувати населенню потрібні владі політико-ідеологічні погляди (Коропатник, 2018).

У XXI столітті люди перестали бути лише споживачами інформації, яку транслюють ЗМІ. Користувачі самі почали створювати контент у медіапросторі: писати дописи у «Фейсбуці», транслювати наживо усе, що відбувається навколо них, завантажувати аматорські відео на «YouTube», які потім використовують ЗМІ у своїх сюжетах та публікаціях. Це все вказує на те, що суспільство перетворилося на інформаційне – велика частина діяльності та спілкування перемістилася у віртуальний простір. Тому зараз важливою і потрібною є навичка медіаграмотності – критично сприймати інформацію та адекватно використовувати

її в рамках освітньої діяльності.

Тому ми вважаємо, що необхідно провести серйозне, складне, послідовне і раціональне обговорення проблеми критичного споживання інформації, наскільки це можливо, з точки зору на сучасні технології розвитку віртуального інформаційного середовища та умов його використання.

Коли мова заходить про аналіз ролі засобів масової інформації, як розповсюджувачів певних тем, що становлять інтерес, залишається визначити, в якій мірі ці засоби масової інформації є виключно інструментами інформування про так звані актуальні поточні справи, а в якій мірі вони перебувають на службі споживачів і їх інтересів, пропонуючи теми більш постійного актуального характеру. Однак парадокс полягає в тому, що сучасні інформаційні агентства, їхні засоби передачі інформації: газети, журнали, радіо-, теле- та інтернет канали орієнтуються не на освітній та соціально корисний зміст наданої інформації, майже не виконують функцію транслятора державних інтересів. Швидше, вони повністю приречені на гонку конкуренції, намагаючись отримати найбільшу кількість передплатників, покупців, споживачів, які готові витратити свої час, увагу та гроші на продукти, що пропонуються, використовуючи дуже видовищний і успішний контент, орієнтований на рекламу. З огляду на той факт, що засоби масової інформації мають таке величезне ідеологічне значення, беззаперечно аудіовізуальна освіта гостро необхідна в школах, тому що ті, хто контролює і працює з засобами масової інформації, не тільки мають можливість розставляти пріоритети, давати пояснення і будувати свої власні версії подій, а й мають набагато більшу важливу можливість проектувати ці події як природні і достовірні, просто як частину того, що закономірно відбувається в світі. Це сила міфологізувати, посилювати, перетворювати ситуацію в велику подію або звичайну людину в героя. Факт заповнення або простого опускання інформації стає способом переступити через ідеологію або обрати ідеологію, встати на чийсь сторону, виділити або підкреслити певну

опцію. Візьмемо приклад, описаний Леном Мастерманом, засновником сучасної теорії британської медіаосвіти, з посиланням на конфлікт на Фолклендських островах, який використовується для ілюстрації того, що ми говорили раніше (Masterman, 1995). У зв'язку з коротким періодом часу, протягом якого відбувалася ця війна, автор вказує на те, що військова ситуація не дозволяла створити тривалу ідеологічну ворожість, як, наприклад, "холодна війна". Навпаки, протягом кількох тижнів необхідно було переконати багатьох порядних і розсудливих людей в тому, що варто віддати своє життя за майбутні малі острови, про існування яких вони нічого не знали всього кілька тижнів тому. Почуття підтримки, залучення населення у вжиті заходи були обумовлені тим, як це подавали засоби масової інформації. Спочатку було велике несприйняття, але для того, щоб переконати громадськість в праведності справи уряду, потрібна була батарея методів маніпулювання інформацією, не виключаючи брехні, припущень і дезінформації.

В сучасних умовах засоби масової інформації (ЗМІ), незважаючи на суспільну значущість, масовість і доступність, мають величезний вплив на політичні, економічні, культурні та духовні процеси, що відбуваються в суспільстві. Залучаючи громадян до інформаційних відносин, ЗМІ формують певні ціннісно-сміслові моделі для засвоєння суспільством і, таким чином, змінюють аксіологічну картину соціуму (Руденко, 2017).

Цей досвід, як і багато інших, які з'являються в засобах масової інформації, привертає нашу увагу і виправдовує необхідність навчання критичному сприйняттю інформації. Освіта повинна сприяти підготовці громадян з поточних питань та накопиченню соціальних, культурних та політичних знань (Карпов, 2016). Завдання громадянина - не делегувати свої повноваження, а здійснювати і розвивати їх. Аудіовізуальна освіта - це інструмент, яким володіють викладачі та учні, щоб почати боротьбу з величезною нерівністю в знаннях і силі, яка існує, з тими, хто виробляє та постачає інформацію.

Таким чином, наявність освіченості в

області комунікації та обробки інформації дасть час і навички для критичного оцінювання медійного контенту і розуміння того, що насправді важливо, актуально, достовірно і може бути засвоєно з точки зору соціальної користі. Постійна присутність засобів масової інформації в соціальному просторі, їх звичний спосіб існування, безсумнівно, привчає користувача до звичного і інтегрованого споживання.

Але, внаслідок роздумів, не тільки час, який ми присвячуємо засобам масової інформації, робить їх значущими; засоби масової інформації є важливими формувачами нашого сприйняття і ідей, вони - те, що називається, «Компанії Усвідомлення», які надають не тільки інформацію про світ, а й способи побачити і зрозуміти його. Завдання засобів масової інформації полягає у виборчому наданні та побудові знань про суспільство. Тому для того, щоб зрозуміти сенс, мету і інтереси ЗМІ, необхідно зрозуміти взаємозв'язок між ЗМІ і рекламою.

З цієї причини сьогодні як ніколи актуально задати собі питання про взаємозв'язок між дискурсами, які просуваються засобами масової інформації, новими технологіями та освітою. Школа і ЗМІ своїми дискусіями формують громадянськість, суб'єктивність, але з абсолютно різних моральних постулатів. Способи мислення, що лежать в основі і просувають різні інформаційні і комунікаційні засоби, не є нейтральними і не зустрічаються в вакуумі; достатньо проаналізувати їх продукти, програми, дизайни. Школа в інформаційному суспільстві повинна, з одного боку, пропагувати рефлексивну позицію перед визначеннями та досвідом, які ми отримуємо від засобів масової інформації, а, з іншого боку, створювати простір для роздумів про засоби масової інформації та засвоєння, аналіз і використання їхньої продукції.

Взаємовідносини або зв'язок між засобами масової інформації та освітою - це питання розуміння і пошуку шляху, практики, яка виходить за рамки епізодичних або парадоксальних причин. Вчителям і учням потрібні орієнтири - практичні, відображені і сформульовані навколо процесів побудови освітньої діяльності.

В даний час значній кількості людей важко вірно зрозуміти повідомлення, що передаються засобами масової інформації. Деконтекстуалізація і фрагментація знань в засобах масової інформації - реальність. Разом з тим слід зазначити, що з усіма наслідками, що випливають звідси, виникають труднощі, з якими стикаються люди зі значним рівнем освіти, навіть в університетах, в плані інтерпретації та осмислення інформації, що надходить до них за різними каналами, які породжують новий тип неписьменності. Наприклад, для розуміння інформації, що передається в телевізійних новинних програмах, потрібен мінімум попередніх знань про найрізноманітніші аспекти. Від історії та географії до національної та зовнішньої політики, моди, літератури, біології та інженерії. Але, перш за все, для цього потрібні знання, які не входять до будь-якої конкретної дисципліни як такої, хоча вони вимагають вміння оцінювати, інтерпретувати, розрізняти і кваліфікувати побачене і почуте, щоб мати критерій достовірності про джерела, які нас інформують, і про факти, які ми коментуємо.

Саме тому стає все важче усвідомлювати різницю між інформацією, думкою, вибором того, що є фундаментальним, і тим, що передається, викривати приховані причини або просто вважати, що те, що ми бачимо, має бути виправлено, усунуто і має бути прийнято до уваги. Все більше і більше існує дистанція, створена засобами масової інформації між тим, що відбувається, і тим, як про це говорять, між реальністю і вигадкою, що, на жаль, часто є переважаючою в засобах масової інформації. Великий обман полягає в припущенні, що людина, яка збирається використовувати засоби масової інформації, вже має достатню для цього підготовку, що зазвичай не вірно в більшості випадків. Необхідно мати попередні знання або вимоги, отримані в результаті аналізу з особистого, культурного і групового досвіду, здатного служити посиленням на те, що приходить до нас із засобів масової інформації.

Зіткнувшись з цією дискусією в засобах масової інформації, ми запитуємо себе, яку роль відіграє або може відігравати

школа? В першу чергу, школа повинна переосмислити свої функції в новому соціальному контексті, який, крім іншого, характеризується все більш акцентованим переважанням аудіовізуальної культури. Тому, крім передачі інформації, освітня функція сучасної школи повинна бути орієнтована на провокування раціональної організації отриманої фрагментарної інформації. Це повинно стати однією з ключових функцій школи в кінці століття: допомагати навчати учнів, тобто самих маленьких громадян, усвідомлювати роль засобів масової інформації в їх власному соціальному житті; знайомити їх з технічними і символічними механізмами, за допомогою яких засоби масової інформації спокушають глядача; пропагувати адекватні ціннісні критерії, що вчать учнів бачити і обирати продукти більш високої культурної якості; проливати світло на економічні, політичні та ідеологічні інтереси, які стоять за кожною медіакомпанією та її продуктом.

Власне кажучи, роль освітніх установ полягатиме в тому, щоб сприяти формуванню більш освічених, відповідальних і критично налаштованих громадян, оскільки знання є необхідною умовою для усвідомленого здійснення свободи особистості і повноцінного розвитку демократії. У цьому сенсі, освіта повинна сприяти підготовці громадян з поточних питань та формування соціальних, культурних та політичних поглядів.

Все вищесказане може змусити нас замислитися над тим, що сьогодні функція і завдання шкільної освіти - це не тільки доступ до інформації як такої, і не використання нових технологій або пошук сенсу в освіті як відтворення того, що використовується в суспільстві. Рішення, схоже, полягає не в тому, щоб дозволити собі захопитися впровадженням будь-якої нової інформаційної підтримки в громіздку і розрізнену шкільну програму, а в тому, щоб трансформувати зміст навчання, що, безсумнівно, є викликом школі як навчальному закладу, що бореться за свій простір, який доведеться розмежувати, переосмислити і захистити перед іншими групами, організаціями і компаніями.

Сьогодні перед школою знову стоїть фундаментальне завдання перед

лицем цієї проблеми, де вона повинна розробити рамки інтерпретації, зміцнення інструментів мислення, що дозволяють учням співставляти і розміщувати інформацію і накопичені знання, визнавати кодекси і мови різних видів знань, вчитися використовувати їх для вираження своїх аргументів і винесення етичних суджень у якості складової частини сучасної освіти.

Школа зобов'язана допомогти учням отримати доступ до освіти в галузі засобів масової інформації, полегшуючи час і простір для обробки, сортування та відтворення відомостей, що надаються засобами масової інформації. Школа як основний постачальник навичок та компетенцій має зайняти позицію штурмана та радника на шляху створення учнем власного освітнього середовища, дати можливість наповнити його змістом, перетворити його в найважливіший інструмент для розуміння і втручання в навколишній світ. Робота з інформацією буде складатися з побудови з учнями схем сприйняття, вираження і реакції на факти, які нам надають засоби масової інформації. У цьому сенсі ми говоримо про критичні прийоми повідомлень, що призводить нас до організації, структурування та інтеграції того, що ми читаємо, і проектуємо в діяльності.

Ці виховні прийоми використання засобів інформації повинні бути відображені в запропонованих навчальних програмах, підготовку яких беруть на себе освітні центри, з можливістю для школи як структурного підрозділу освітнього простору визначати на їхній основі власну автономну навчальну програму, де зміст і цілі навчання інтегровані, уточнені реальними пропозиціями практичної спрямованості з урахуванням територіальних особливостей. У цьому сенсі, розробляємий комплекс заходів повинен сприяти підвищенню рівня діяльності (залучення) різних інформаційних джерел. Зокрема, при здійсненні різних освітніх та виховних заходів буде заохочуватися інтеграція декількох джерел інформації одночасно. Точно так, саме ми повинні ще раз зрозуміти роль вчителя як посередника, так як його участь має значення для створення особистої автономії в побудові навчання,

і створенні учнями власного і загального освітнього середовища. Таким чином, ми розуміємо, що вчитель повинен орієнтувати і спрямовувати учнів в цій особистій і прогресивній роботі разом з рівнем їх інтересів і досвіду.

Таке розширене бачення ролі інформаційно-комунікаційних засобів дозволяє підняти ряд питань, всі з яких пов'язані із взаємовідносинами між цими двома соціальними системами: освітньою або шкільною системою і системою засобів масової інформації, які мають потужний вплив на самовизначення людини в світі. Вплив, який зростає в міру розширення його можливостей і збільшення доступу користувачів з індивідуальної, сімейної, формальної та неформальної сфер освіти.

Роль школи фундаментальна, зосереджена на передачі інформації і допомозі учням навчитися шукати необхідну інформацію активно і вибірково, щоб через факти, новини, парадокси і двозначності, які відбуваються в даний час, вони могли дізнатися ступінь важливості й достовірності, яку мають надані відомості. Школа зобов'язана допомогти учневі отримати освітні навички в галузі користування засобами масової інформації, щоб оптимізувати час та зусилля на пошук, обробку та засвоєння знань, які з них можна отримати. Робота з інформацією буде полягати в тому, щоб надати учням схеми, що дозволяють сприймати, сортувати, оцінювати і реагувати на факти, надані засобами масової інформації.

Навчальні матеріали надані школою і представлені у ЗМІ необхідно представляти не тільки на очних заняттях у класі, а й у вигляді цікавого та динамічного контенту у віртуальному просторі, щоб відкрити численні шляхи і можливості зв'язку із соціальною діяльністю учнів. Отже, школа в інформаційному суспільстві повинна, з одного боку, просувати рефлексивну позицію стосовно до знань, які ми отримуємо від засобів масової інформації, і, з іншого боку, створювати простір для роздумів про засоби масової інформації і засвоєння та відтворення їх продуктів.

У тому ж сенсі видається очевидним, що будь-яка дія, спосіб здійснення практичної або проективної діяльності в

галузі моделювання навчальних програм, які кожен освітній центр передбачає, має ґрунтуватися на розумінні сучасних аспектів виховної та освітньої діяльності, які зараз неможливо відокремити від світового інформаційного середовища. Тому питання взаємин або зв'язку між ЗМІ та освітою - це питання розуміння і пошуку шляху, практики, яка виходить за рамки епізодичних або парадоксальних причин. Вчителям потрібні орієнтири, практичні відображення, комплексні схеми і побудови освітнього процесу, сформульовані з урахуванням ролі сучасного інформаційного середовища і засобів масової інформації, як основних важелів його впливу на формування особистості учня та його навчальних здібностей.

Висновки

До залучення засобів масової інформації у освітній процес слід підходити з точки зору зв'язку інформаційних матеріалів, ресурсів, сучасних технологій навчання з класичною практикою викладання, що вписується в етичний варіант – не відриватися від шкільного проекту, профільованого в соціально-культурному контексті, систематично розмірковуючи про його макро-структурні детермінанти, в той же час, проектуючи звідти поглиблену роботу над тим, чому саме надає значення навчальний заклад.

Не викликає сумніву необхідність у вихованні зростаючого покоління, здатного критично оцінювати отриману інформацію, що володіє своєрідним критичним імунітетом до потенційних маніпуляцій свідомістю.

Вивчення засобів масової інформації повинно бути частиною освітнього процесу в кожному навчальному закладі з урахуванням потенційно рівноцінного значення як використання матеріалів ЗМІ під час класних занять, так і вивчення окремих видів медіа, навчання створенню власного медіа контенту.

Використання матеріалів засобів масової інформації під час здійснення виховної діяльності надає додаткові можливості для формування активної громадянської позиції, патріотичного виховання молоді в сучасній етнокультурній ситуації.

Комплексність та різнобічність сучасної культури актуалізують пошук оптимального варіанту організації освітнього середовища для створення освітнього простору в рамках окремого навчального закладу з урахуванням інформаційного поля ЗМІ.

Для формування сучасної соціально компетентної особистості з високим рівнем культури та громадянської відповідальності потрібно об'єднання зусиль не тільки професійних педагогів, а й спеціалістів мас-медіа, громадських організацій, батьків і, звичайно, самих учнів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Винтерхофф-Шпурк П. Медиапсихология. Основные принципы: пер. с нем. 2-е изд. испр. перераб. и доп. Харьков, 2016. 268 с.

За результатами щорічного опитування «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів ЗМІ у 2018 р.», здійсненого соціологічною компанією InMind на замовлення міжнародної громадської організації Internews, що реалізує програму «Український медійний проект», за фінансової підтримки Агенції США з міжнародного розвитку (USAID). Режим доступу: URL: <https://internews.in.ua/uk/news/dovira-do-zmi-v-ukrajini-zrostaє-nove->

Карпов А. О. Социализация научно-исследовательского типа в обществе знаний. *Современное образование*. 2016. № 1. С. 1-35.

Коропатник М. Медіаосвіта на вітчизняних теренах: досвід минулого для уроків сьогодення. Роль медіа у формуванні навичок медіаграмотності у споживачів інформації: збірник статей Шостої міжнародної науково-методичної конференції «Практична медіаграмотність: міжнародний досвід та українські перспективи». Київ: Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2018. с.27-36. URL: <https://medialiteracy.org.ua/rol-media-u-formuvanni-navychok-mediagramotnosti-u-spozhyvachiv-informatsiy/>

Ладика І. Роль медіа у формуванні навичок медіаграмотності у споживачів інформації: збірник статей Шостої міжнародної науково-методичної конференції «Практична медіаграмотність: міжнародний досвід та українські перспективи». Київ: Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2018. С. 36-40. URL: <https://medialiteracy.org.ua/rol-media-u-formuvanni-navychok-mediagramotnosti-u-spozhyvachiv-informatsiy/>

Нерсесян Г. А. Медіаграмотність молоді – запорука протидії інформаційній агресії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 6. С. 56-60.

Пензев А. С. Вплив жорстоких комп'ютерних ігор на людину. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2012. №1029-І. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/1953/1884>

Руденко А.М. Воздействие средств массовой коммуникации на современное общество. *Медиаобразование. Media Education*. 2017. № 3. С. 134-142.

Swartz, T., Hatcher, T. Virtual Experience: The Impact of Mediated Communication in a Democratic Society Educational. *Technology*. 1996. Vol. 36. No. 6. P.133-137.

Masterman, L. Media Education Worldwide: Objectives, Values and Superhighways. *Media Development*. 1995. № 2. Vol. XLII. PP. 6-9.

REFERENCES

Karpov, A.O. (2016) Sotsializatsija nauchno-issledovatel'skogo tipa v obschestve znaniy. *Sovremennoe obrazovanie*. № 1. pp. 1-35.

Koropatnik, M. (2018) Mediaosvita na vitchiznjanix terenah: dosviv mynulogo dlja urokiv sjogodennja. Rol mrdia u formuvanni navychok mediagramotnosti u spozhivachiv informatsiji: zbirnyk starey Schostoji mizhnarodnoji naukovu-mtdodychnoji konferentsiji "Praktychna mediagramotnist: mizhnarodnij dosvid ta ukrajnski perspektyvy". Kyiv: Tsentrl Vilnoji Presy, Akademija ukrajnskoji presy. pp. 27-36. URL: <https://medialiteracy.org.ua/rol-media-u-formuvanni-navychok-mediagramotnosti-u-spozhyvachiv-informatsiyi/>

Ladyka I. (2018) Rol media u formuvanni navichok mediagramotnosti u spozhivachiv informatsiji: zbirnyk stately Schostoji mizhnarodnoji naukovu-metodychnoji konferentsiji "Praktychna mediagramotnist: mizhnarodnyj dosvid ta ukrajnski perspektyvy". Kyiv: Tsentrl vilnoji Presy, Akademija ukrajnskoji presy. S. 36-40. URL: <https://medialiteracy.org.ua/rol-media-u-formuvanni-navychok-mediagramotnosti-u-spozhyvachiv-informatsiyi/>

Masterman, L. (1995) Media Education Worldwide: Objectives, Values and Superhighways. *Media Development*. № 2. Vol. XLII. pp. 6-9.

Nersesjan, G.A. (2018) Mediagramotnost molodi - zaporuka protydiji informatsijnij agresiji. *Investystiji: praktyka ta dosvid*. № 6. pp. 56-60.

Penzev, A.E. (2012) Vplyv zhorstokix kompjuternix igor na ljudynu. Vidnil KhMU im. V.N. Karazina Serija " Teorija kultiri i filosofii nauki". №1029-I. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/1953/1884>

Rudenko, A.M. (2017) Vozdejstvije sredstv massovoj kommunikatsiji na sovremennoe obschestvo. *Mediaobrazovanie. Media education* № 3. pp. 134-142.

Swartz, T., Hatcher, T. (1996) Virtual Experience: The Impact of Mediated Communication in a Democratic Society Educational. *Technology*. Vol. 36. No. 6. pp.133-137.

Vinterhoff-Schpurk, P. *Mediapsixologija*. (2016) Osnovnie printsipi: per. s nem. 2-e izd., ispr. perersb. i dop. Kharkov. 268 p.

Za rezultatami schorichnogo opytuvannja "Stavlennja naselejnja do ZMI to spozhivannja riznix typic ZMI u 2018 r.", znisnenogo sotsiologichnoju kompanieju InMind na zamovlennja mizhnarodnoji gromadsjkoji organizatsiji Internews, scho realizue programu "Ukrajinskij medijnij projekt", za finantsovoji pidtrymki Agentsii SShA z mizhnarodnogo rozvytku (USAID). Rezhym dostupu: URL: <https://internews.in.ua/uk/news/dovira-do-zmi-v-ukrajini-zrostaje-nove->

Grigorov George

Ph.D., <https://orcid.org/0000-0001-7395-273X>, GeorgyGrigorov@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 01.03.2021

Схвалено до друку / Accepted: 17.04.2021